

1970 januárjában járunk; a helyszín a Princetoni Egyetem. A huszonkilenc éves Saul Kripke *Naming and Necessity* címmel előadás-sorozatot tart, a fiatal filozófus mindenféle jegyzet és előzetes írott szöveg nélkül beszél. A három előadás alapvetően megváltoztatta a kortárs filozófiai vitákat az angolszász világban. Scott Soames a XX–XXI. századi angolszász filozófia történetét áttekintő monográfiájában például így ír az előadásokról, amelyek később, 1980-ban önálló kötet² formájában is napvilágot láttak: „A *Naming and Necessity* minden idők egyik legfontosabb nyelvfilozófiai műve. Jelentősége csupán a legnagyobbakéhoz mérhető: Frege munkáihoz a XIX. század végéről, valamint Russell, Tarski és Wittgenstein műveihez a XX. század első feléből.”³ A kötet magyar kiadását – *Megnevezés és szükségszerűség* címmel⁴ – közösen készítettük elő jóval később, 2007-ben: a szöveget Bárány Tibor fordította, Zvolenszky Zsófia szerkesztette, kontrollszerkesztette, lektorálta. Az alábbiakban e folyamat fordítói, szerkesztői és nem utolsósorban filozófiai kihívásait, tanulságait elemezzük.

Mindkettőnk fő kutatási témája a nyelvfilozófia, így a kötet általános hátterének, vitáinak, szakkifejezéseinek ismerete közös nevezőnek számított. Egyedspecifikus nevezőink: a fordító – részben irodalomkritikai háttéré révén – gyakorlott és fejlett stílusérzékkel állt a magyar nyelvhez; a szerkesztő-kontrollszerkesztő – aki részben Kripke könyvéről írta a diszsertációját egy amerikai egyetemen – megközelítőleg úgy ismerte a kötetben futólag említett vagy odaértett viták előéletét, kontextusát, mint azok a filozófusok, akik annak idején, 1970-ben az előadásokat hallgatták; rálátása volt továbbá a kripkei érvek utóéletére is. (Képzelnünk el a *Dr. House* sorozat egyik elkötelezett nézőjét, aki mélységében és összefüggéseiben látja át és elemzi a szereplők viszonyrendszerét, az epizódok és az átfogó dramaturgia apró részleteit, valamint jól ismeri a sorozatban felbukkanó betegségeket: a szerkesztő hasonlóan viszonyul a *Megnevezés és szükségszerűség*hez. Aztán pedig képzeljük el egy szinkron-dramaturgot. Illetve hogy valójában kit is kell elképzelnünk, elkötelezett nézőt és szinkron-dramaturgot, vagy inkább

SZÜKSÉGSZERŰSÉG ÉS MEGNEVEZÉS:

KRIPKE FORDÍTVA

ZVOLENSZKY ZSÓFIA

BÁRÁNY TIBOR¹

*Kelemen Jánosnak
hetvenedik születésnapjára*

egy *remake* rendezőpárosát, nos, pontosan erről szól ez az írás. Egyelőre maradjunk annyiban: egyikünk hozta a stílust, a megszólalásmódot, másikunk a terepismeretet.)

Kripke hatása túlnyúlik a szűken értett angolszász filozófia területén. A fikciós szövegek, azon belül is a fiktív nevek működésmodját vizsgáló nyelvészek, irodalomtudósok manapság legalább olyan nagy hasznát veszik Kripke elemzéseinek, mint az analitikus filozófia művelői. Nekünk mégis elsősorban a magyar *filozófiai* kontextust kellett szem előtt tartanunk, amikor a *Megnevezés és szükségszerűség* szövegén dolgoztunk. A kötet az Akadémiai Kiadó által újraindított Filozófiai Írók Tára sorozatban jelent

1 ■ E tanulmány korábbi változata az MTA–ELTE Nyelvfilozófiai Kutatócsoport, az Erasmus Kollégium és a Magyar Wittgenstein Társaság *Nyelvek között: Interdiszciplináris dialógus* című konferenciáján hangzott el 2011 novemberében. A konferencia résztvevői számos lényegbe vágó megjegyzést fogalmaztak meg a vita során. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatási ösztöndíjának támogatásával (Zvolenszky Zsófia), valamint a Mag Zrt. által támogatott BETEGH09 projekt keretében (Bárány Tibor) készült.

2 ■ Saul Kripke: *Naming and Necessity*. Harvard University Press, Cambridge, 1980.

3 ■ Scott Soames: *Philosophical Analysis in the Twentieth Century: The Age of Meaning*. 2. köt. Princeton University Press, Princeton, 2003. 336. old.

4 ■ Saul Kripke: *Megnevezés és szükségszerűség*. Szerk. és utószó Zvolenszky Zsófia, ford. Bárány Tibor. Akadémiai, Bp., 2007.

5 ■ Gottlob Frege: *Jelentés és jelöllet* (1892). Ford. Máté András. In: uő: *Logika, szemantika, matematika*. Szerk. Ruzsa Imre. Gondolat, Bp., 1980. Uabb kiadása: uő: *Logikai vizsgálódások*. Szerk. Máté András. Osiris, Bp., 2000. 118–147. old.; Bertrand Russell: *Tudás ismeretség és tudás leírás* (1918). Ford. Márkus György. In: uő: *Miszticizmus és logika*. Magyar Helikon, Bp., 1976. 339–376. old.

meg; abban a sorozatban tehát, amely az elmúlt bő évszázadban hagyományosan kijelölte a magyar filozófiai műveltség határait. A *Megnevezés és szükségszerűség* a lehető legklasszikusabb szerzők – Arisztotelész, Descartes, Spinoza, Leibniz, Locke, Berkeley, Hume, Kant, Hegel és megannyi más bölcselő – művei mellé kerül a könyvespolcra; egyetlen ma élő, *kortárs amerikai* filozófus köteteként.

A témánk tehát: Kripke fordítva – méghozzá háromszorosan fordítva: az 1. szakaszban a könyv sorrendjének megfordításáról, a 2. szakaszban a könyv lefordításáról, a 3. szakaszban pedig a hangsúlyok átfordításáról írunk. E szakaszokat pedig természetesen fordítva, vagyis fordított sorrendben tárgyaljuk. Ígérjük, előbb-utóbb minden világossá válik; amennyiben mégsem, kérjük a kedves olvasót, állítsa vissza a szövegrészek *eredeti* sorrendjét.

3. SZÜKSÉGSZERŰSÉG ÉS MEGNEVEZÉS

Kezdjük – e szakasz címéhez képest is fordított sorrendben – a megnevezés kérdésével. Kripke három előadását olvasva első látásra úgy tűnik: a szerző a különféle névelméletek megvitátását tűzi ki elsődleges céljaul; és csupán a névelméletek tárgyalásakor, mintegy segédeszközként kerül elő a szükségszerűség fogalma. De vajon az előadásokban valóban a megnevezés a fontosabbik e két fogalom közül?

A XX. század meghatározó névelmélete, a Bertrand Russell és Gottlob Frege nevéhez köthető *leíró jelentéselmélet* szerint a tulajdonnevek szinonimák egy-egy olyan határozott leírással, amelyet az egyes beszélők, akik ismerik és sikerrel használnak a nevet, hozzá társítanak.⁵ Feltehetjük például, hogy a „Rubik Ernő” név szinonim azzal a határozott leírással, hogy „a búvós kocka feltalálója”. A leíró jelentéselmélet egyben *leíró referencialmélet*ként is működik: kimondja, hogy a tulajdonnév jelentésének feladatkörébe tartozik a név referenciájának meghatározása. Például a „Rubik Ernő” név azt az illetőt jelöli, arra *referál*, akire illik a társított határozott leírás, vagyis aki egyedülként feltalálta a búvós kockát.

A leíró jelentésemélet számára problémát okoz, hogy előállhat, sőt a valóságban számtalanszor elő is áll olyan helyzet, amikor a beszélők más-más határozott leírást társítanak egy tulajdonnévhez. Egyikük „a margitszigeti sportuszoda tervezője” leírást kapcsolja a „Hajós Alfréd” névhez, míg másikuk azt, hogy „az első magyar olimpiai bajnok”. Az elmélet szerint a „Hajós Alfréd” név e két nyelvhasználó szájából más-más jelentéssel bír. Részben erre a problémára válaszolva lazíthatunk a jelentéseméleten: nem csupán *egyetlen* határozott leírást feleltetünk meg egy adott névnek, hanem egy számos leírásból álló családot vagy nyalábot; például a „Hajós Alfréd” névhez a {„a margitszigeti sportuszoda tervezője”, „az első magyar olimpiai bajnok”, „férfi”, „híres”...} leírásnyalábot rendeljük hozzá. A *leírásnyaláb-jentésemélet* szerint egy név szinonim a vele társított leírásnyalábban szereplő leírások súlyozott többségével. Ez az elmélet is részben referenciaelmélet is: a „Hajós Alfréd” név referenciája az, akire egyedülként illik a nyalábben szereplő leírások súlyozott többsége.⁶

Kripke a *Megnevezés és szükségszerűség* második előadásában amellezt érvel, hogy a fregei *referenciaelmélet*et fel kell adnunk – akár az eredetiről, akár az elmélet leírásnyaláb-változataról van szó. Az emberek ugyanis a valóságban *akkor is* sikerrel használják a „Hajós Alfréd” nevet Hajósra, ha az általuk társított leírás (vagy az általuk társított leírások súlyozott többsége) nem illik a kérdéses személyre, esetleg Hajóson kívül másra is illik, vagy éppenséggel valaki másra sokkal jobban illik, mint Hajósra. Ezt a szakirodalomban a téves ismeret és a hiányos ismeret problémájának nevezik.⁷

A fregei referenciaelmélet helyett Kripke a következőt javasolja: mondjuk azt, hogy a nyelvi közösségen belül a nevek referenciáját az addigi használatok sora, tehát a névhez kötődő oksági-történeti lánc határozza meg, amelyet visszakövetve eljutunk ahhoz az illetőhöz, akire a „Hajós Alfréd” nevet annak idején bevezették. Mindezt eddig roppant szárazan és tömören fogalmaztuk meg; érdemes ezen a ponton átadni a szót a szerzőnek. Az idézet reményeink szerint jól érzékelteti az

előadások kötetlen, közérthető, élőbeszédszerű stílusát, aminek visszaadása talán az egyik legkomolyabb kihívást jelentette a fordítás elkészítése során:

Megszületik egy gyerek, a szülei egy bizonyos néven hívják. Beszélnek róla a barátaiknak. Más emberek is találkoznak a gyerekkel. A név különféle beszélgetések során egyik embertől eljut a másikig, mint ahogy a lánc szemei kapcsolódnak egymáshoz. A lánc túlsó végén lévő beszélő, aki mondjuk a piacon vagy máshol hallott Richard Feynmanról, Richard Feynmanra referál, noha nem emlékszik rá, kitől hallott először Feynmanról, vagy hogy kitől hallott róla egyáltalán. Azt tudja, hogy Feynman egy híres fizikus. A szóban forgó embertől kiinduló kommunikációs helyzetek sorozata elér a beszélőt. A beszélő ekkor Feynmanra referál, annak ellenére, hogy nem képes őt és csak őt azonosítani. Nem ismeri a Feynman-gráfokat vagy Feynman-diagramokat*, nem tudja, mit mond Feynman elmélete a párkeltésről* és az annihilációról*. [...] Nem is kell tudnia mindezt; az számít, hogy tagja egy közösségnek, amelyben a nevet beszélők adják tovább egymásnak, láncszemről láncszemre, és a létrejött kommunikációs lánc visszavezet magához Feynmanhoz. Ezt a láncot nem valamiféle magányosan elvégzett szertartás hozza létre, melynek keretében a beszélő azt mondja: „a »Feynman« néven azt az embert értem, aki ezt és ezt és ezt és ezt tette”. (Második előadás, 69. old.)⁸

(A csillagok a magyar fordítás „újításai”; szerepükre a 2. szakaszban még visszatérünk.)

6 ■ Lásd John Searle: *Proper Names. Mind*, 67 (1958), 166–173. old. és Peter F. Strawson: *Individuals*. Routledge, London, 1959.

7 ■ Michael Devitt – Kim Sterelny: *Language and Reality: An Introduction to the Philosophy of Language*. MIT Press, Cambridge, 1999.

8 ■ A tanulmányban említett oldalszámok a 2007-es magyar kiadásra vonatkoznak, hacsak másképpen nem jelöljük őket. Minden esetben betűhíven idézzük; utólagos kiemelésre az aláhúzást használjuk.

Mivel a fregei referenciaelmélet része, mi több, kulcsfontosságú része a leíró jelentéseméletnek (és az elmélet leírásnyaláb-változatának), a hiányos és téves ismeret problémái közvetve a jelentésemélet(ek) számára is komoly veszélyt jelentenek. Az első előadásban azonban Kripke egy további, közvetlen érvet is megfogalmaz a leíró jelentésemélet(ek) ellen: a tulajdonnevek – a társított leírásokkal ellentétben – hétköznapi intuíciónk szerint *merev jelölők*. Ez utóbbi fogalmat a következőképpen vezeti fel:

[N]evezzük *merev jelölőnek** azt a kifejezést, amely minden *lehetőséges világban* ugyanazt a tárgyat jelöli [...]. Például az a kifejezés, hogy „az Egyesült Államok elnöke 1970-ben”, egy bizonyos embert, Nixont jelöli, ám mivel valaki más (például Humphrey*) is lehetett volna az elnök 1970-ben, és megtörténhetett volna, hogy Nixon nem az, így ez a jelölő nem merev.

Az előadások során amellezt fogok érvelni, hogy a tulajdonnevek intuitív meggyőződésünk értelmében merev jelölők, hiszen noha megtörténhetett volna, hogy a szóban forgó ember (Nixon) nem lesz elnök, az *nem történt* *volna meg*, hogy ne lett volna Nixon (az persze megtörténhetett volna, hogy nem hívják „Nixon”-nak). (Első előadás, 31–32. old., aláhúzásos kiemelés itt és a továbbiakban is tőlünk.)

Mint láthatjuk, a merev jelölés definíciója – egy merev jelölő kifejezés minden lehetséges világban ugyanazt a dolgot jelöli (amennyiben az a dolog létezik a kérdéses lehetséges világban) – a lehetséges világok fogalmára támaszkodik; arra, hogy mi lehetséges, és mi szükségszerű. A „lehetséges világ” első pillantásra is jól érthető módszertani segédfogalom. Könnyedén elképzelhetjük például, hogy a világ másképp alakul: például Kripke más színű zoknit vesz fel egy adott napon, mint valójában; itt egy olyan lehetséges világot, helyzetet képzelünk magunk elé, amely igencsak hasonlít a valós világhoz, de Kripkén más színű zokni van. Vegyük észre, szerzőnk a hétköznapi

intuíciónkra hivatkozik, amikor azt állítja: a „Nixon” név merev jelölőként *szükségképpen* – értsd: minden lehetséges világban – Nixont jelöli. Ezzel szemben „az Egyesült Államok 37. elnöke” határozott leírás aktuálisan Nixont jelöli ugyan, de jelölhetne mást is (van olyan lehetséges világ, amelyben például Humphreyt jelöli).

Az eddigiek alapján úgy tűnik: Kripke elsődleges témája a megnevezés, és csupán a névhasználat problémáinak tárgyalása során beszél arról, hogy valami szükségszerű vagy lehetséges. Mielőtt azonban elhamarkodott következtetéseket vonnánk le, nézzük meg közelebbről, mely további témák kapcsán hívja segítségül a szerző a szükségszerűség fogalmát. Az első előadásban három ilyen témát említ: az *esszencializmus* (Első előadás, 24. old.), a *metafizikai/tevénytény-ellentétes szükségszerűség és lehetőség* (Első előadás, 30. old.), valamint a *világokon átívelő azonosság* (Első előadás, 30–32. old.) témáját.

Nézzük meg közelebbről, mit is mond ezekről – a szokásos, fordított sorrendben.

3.3. VILÁGOKON ÁTÍVELŐ AZONOSSÁG

Ebben a szakaszban arra a jelenségre láthatunk példát, amikor egy elsőre pusztán stilisztikainak tűnő probléma komoly filozófiai jelentőségre tesz szert. A merev jelölés felveti a kérdést: ha egy kifejezés, például a „Nixon” név, ugyanazt az illetőt jelöli minden lehetséges világban, amelyben jelöl valamit, akkor milyen kritériumok alapján *azonosítjuk* ezt az illetőt, Nixont a különféle lehetséges világokban? Ez a világokon átívelő azonosság, azonosítás problémája.

Az imént idézett, merev jelölésről szóló részlet így folytatódik:

Vannak, akik azt állítják: csak akkor használhatjuk értelmesen a merev jelölő fogalmát, ha előzetesen rögzítettük a „világokon átívelő azonosság kritériumát”. Ezeknél a filozófusoknál a lekvár keveri a nagymamát; éppen azért nem jelent számunkra problémát a „világokon átívelő azonosítás”, mert (mereven) referálunk Nixon-

ra, és kikötjük, arról beszélünk, mi történhetett volna *vele* (bizonyos körülmények között).¹⁶ (Első előadás, 32. old.)

Vagyis Kripke azt állítja: nem arról van szó, hogy a merev jelölő fogalmára csak akkor hivatkozhatunk, ha már megoldottuk a világokon átívelő azonosság kérdését; hanem arról, hogy feltesszük, hogy a természetes nyelv tulajdonnevei merev jelölőként működnek, minden világban ugyanazt jelölik – így nem kell aggódnunk amiatt, hogyan azonosítjuk Nixont világról világra. Vagyis a világokon átívelő azonosítás problémája nem merül fel többé.

Kontrollszerkesztés előtt az aláhúzott rész így festett: „Ezek a filozófusok a gombhoz varrnak kabátot.” Az angol eredeti szöveg így szól:

Those who have argued that to make sense of the notion of rigid designator, we must antecedently make sense of 'criteria of transworld identity' have precisely reversed the cart and the horse; it is *because* we can refer (rigidly) to Nixon, and stipulate that we are speaking of what might have happened to *him* (under certain circumstances), that 'transworld identifications' are unproblematic in such cases.⁹

A kihívást a „put the cart before the horse” idioma jelentette, amelynek nincs magyar megfelelője. A cél az volt, hogy sikerüljön valahogy visszaadnunk: a kérdéses filozófusok összecserelik az irányító (a ló) és az irányított (a szekér) szerepét. A „gombhoz varr kabátot” szófordulat másról szól: a gomb egy apró, kis jelentőségű fix tárgy, amely köré vala-

mi sokkal nagyobb és jelentősebbet kerítenek. Mintha vásárolnánk egy koalás biciklicsengőt, és utána keressünk hozzá színben és stílusban passzoló rollert. A végső választásunk a Filozófiai Írók Tára egyik szerkesztőjének, Bodnár M. Istvánnak a javaslatára esett: „a lekvár keveri a nagymamát”; ezzel az idiómával próbáltuk újrafogalmazni az eredeti képet az irányító és az irányított megcseréléséről.

Fontos volt, hogy ne sikkadjon el a következő megfontolás: adott két álláspont, az egyik a merev jelölésről, a másik pedig a világokon átívelő azonosításról szól; és bizonyos filozófusok rosszul mérik fel, melyik a *kiindulópont*, amelyből a másikra vonatkozóan következtetést vonhatunk le. Ez az elgondolás egy röviddel későbbi szövegrészben is kirajzolódik:

Azaz nem a világoztól indulunk (amelyekről azt feltételezzük, hogy valamiképp valóságosak, és a hozzájuk tartozó minőségek érzékelhetők számunkra, míg a hozzájuk tartozó tárgyak nem), és utána keressük a világokon átívelő azonosítás kritériumát; épp ellenkezőleg, a tárgytól indulunk, amelyek *adottak*, és amelyeket azonosíthatunk az aktuális világban. Ezután tesszük fel a kérdést, hogy vajon bizonyos dolgok igazak lehetnének-e a tárgyakra. (Első előadás, 36. old.)

Az eredeti előadások hallgatóinak emlékezetében 1970-ben még minden bizonnyal élénken éltek a megelőző évtized filozófiai vitái arról, milyen kritériumoknak kell megfelelnie egy lehetséges világ „lakosának” ahhoz, hogy például a mi Nixonunkkal azonosítsuk őt. (Kripke nem említi expliciten e vita résztvevőit; pusztán David Lewis javaslatára tér ki, amelynek értelmében Nixon nem is *azonosítható* világról világra, ehelyett pusztán Nixon megfelelőiről vagy hasonmásairól beszélhetünk a különböző lehetséges világokban.)¹⁰ Kripke állítása egyértelmű: mivel a tulajdonnevek merev jelölők, nincs szükség individuumok világokon keresztüli azonosítására, vagyis a világokon átívelő azonosság prob-

9 ■ Kripke: *Naming and necessity*, 49. old.
10 ■ David Lewis elméletéről magyarul lásd Bács Gábor: *Lehetséges világok. Kélek*, 2005. 27–28. szám, 135–140. old.; Bács Gábor – Kocsis László: *Lewis a világok sokaságáról. Magyar Filozófiai Szemle*, 2011. 4. szám, 153–177. old.; illetve a lehetséges világok fogalmával kapcsolatban lásd Huoranszki Ferenc és Tózsér János metafizika-tankönyvének vonatkozó fejezeteit (Huuranszki Ferenc: *Modern metafizika*. Osiris, Bp., 2001. 122–167. old.; Tózsér János: *Metafizika*. Akadémiai, Bp., 2009. 169–205. old.).

lémája álprobléma. A magyar filozófiai kontextusban ez 2007 előtt nem vált világossá: egyetemi szemináriumokon és szakmai konferenciákon hallgatók és kollégák rendszeresen hangoztatták azt a kifogást, hogy Kripke az első előadásban nem is érvel, nem válaszolja meg a világon átívelő azonosság problémáját, hanem csupán intuitív, bár igen inspiratív képet vázol fel lehetséges világokról és merev jelölőkről. Akik ezt az álláspontot vallották, nem mérték fel az első előadás dialektikájának egyik sarokkövét, amely elsősorban a két idézett részletben jelenik meg. Fontos volt tehát, hogy a „reversed the cart and the horse” kifejezésnek az érvelés szempontjából releváns aspektusait a magyar szövegben is megőrizzük. (A „lekvár keveri a nagymamát” helyett ugyanúgy megfelelt volna az is, hogy „az két fogja az ökör elé”. A „gombhoz varr kabátot” azonban olyan részletet rejtett volna el a magyar olvasók elől, amely Kripke gondolatmenete szempontjából kulcsfontosságú.)

3.2. METAFIZIKAI LEHETŐSÉG ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG

Az első előadásban visszafelé haladva egy további, látszólag kicsi, mégis döntő jelentőségű mozzanatot emelünk ki:

Vegyük észre, hogy tiszta helyzettől van dolgunk: annak kérdése, hogy Nixon vajon lehetett volna-e nem emberi lény, egyértelműen nem ismeretelméleti kérdés. Tegyük fel, Nixonról kiderül, hogy valójában robot. Kiderülhet. Bizonyítékra volna szükségünk, amelynek segítségével eldönthetnénk, hogy Nixon emberi lény vagy robot. Ez a tudásunkkal kapcsolatos kérdés. Azonban annak kérdése, hogy vajon Nixon létezhetett volna-e úgy is, hogy nem emberi lény, feltéve, hogy valójában emberi lény, nem az a posteriori vagy a priori tudásunkkal kapcsolatos kérdés. Ez a kérdés arra vonatkozik, hogy noha ez és ez a helyzet, milyen lehetett volna a helyzet, ha a dolgok másként alakulnak. (Első előadás, 30. old.)

Kézenfekvőnek tűnik azt gondolnunk: tényellentétesen (metafizikailag) szükségszerű, hogy Nixon élőlény, amennyiben valójában élőlény. Ez a kérdés független attól a tudásunkról szóló ismeretelméleti kérdéstől, hogy valójában csak a posteriori módon, empirikus tapasztalatok alapján tudhatjuk, hogy Nixon ténylegesen élőlény-e (hiszen a vizsgálatokból az is kiderülhetne róla, hogy robot).

Kripke javaslata: különítsük el az a priori–a posteriori és a szükségszerű-lehetséges fogalompárokat! Az első ismeretelméleti, a második metafizikai természetű különbséget jelöl.

A mai, Kripkét jól ismerő olvasó számára ez a megkülönböztetés igen intuitív és természetes, a javaslat mármár triviálisnak tűnik. A Kripke előtti filozófusok azonban gyakorlatilag kivétel nélkül adottnak vették, hogy a szükségszerűség részben ismeretelméleti fogalom. Így jártak el a Bécsi Kör filozófusai, de erre épültek például a *Megnevezés és szükségszerűséget* megelőző három évtizedben Willard van Orman Quine nagy hatású érvei is az úgynevezett modális logika ellen. A metafizikai és ismeretelméleti fogalmak elkülönítése, bármilyen intuitív is, 1970-ben fontos újításnak számított; erre hamarosan visszatérünk (fordított irányban olvasva: erről már volt szó) a 3.1 részben. Kripke érveinek hatását jelzi, hogy a mai olvasó már így reagál a felvetésre: „Persze hogy különböztessük meg, mi sem természetesebb ennél; de hol itt a velőtrázó felfedezés?”

A metafizikai és ismeretelméleti fogalmak elkülönítése nagy szerepet játszik az esszencializmus kérdéskörében is; a következő részben ezt a problémát járjuk körül.

3.1. ESSZENCIALIZMUS

A metafizikai szükségszerűség fogalma kulcsfontosságú szerepet játszik Kripke – jórészt implicit – érvelésében az esszencializmus ellen:

Még egy kérdéssel szeretnék előzetesen foglalkozni. Számos filozófus különbséget tesz két álláspont között: amikor a szükségszerűség révén csupán a *de dicto* modalitások* mellett kötelezzük el magun-

kat, és amikor esszencialisták* vagyunk, azaz amikor *de re* modalitásokban* is hiszünk. Vannak, akik azt mondják: vegyük *adottnak* a szükségszerűség fogalmát. Nagy baj, számos komoly problémával jár, ha azt firtatjuk, tulajdoníthatunk-e bármely individuumnak szükségszerű és esetleges tulajdonságokat, egyáltalán tehetünk-e különbséget szükségszerű és esetleges tulajdonságok között. Elvégre kizárólag az állítások és a *tényállások* lehetnek szükségszerűek vagy esetlegesek. Vegyünk egy individuumot. Szükségszerűen vagy esetlegesen rendelkezik-e egy bizonyos tulajdonsággal? Hát attól függ, hogyan írjuk le az individuumot. Ez talán azzal az állásponttal rokon, amely szerint individuumokra leírások segítségével referálunk. Mi is volt Quine* híres példája? Vegyük a kilences számot. Vajon ez rendelkezik a szükségszerű páratlanság tulajdonságával? Minden lehetséges világban páratlannak kell lennie? Bizonyára igen, minden lehetséges világban igaz, hogy a *kilenc* páratlan, nem is lehetne másként. Természetesen a kilencre ugyanilyen jól utalhatunk *azzal* a leírással is, hogy *a bolygók száma*. Az viszont már *nem* szükségszerű, tehát nem igaz minden lehetséges világban, hogy a bolygók száma páratlan. Például ha nyolc bolygó lenne, akkor a bolygók száma nem volna páratlan. És elgondolkozhatunk rajta: vajon szükségszerű vagy esetleges, hogy Nixon* nyerte a választást? (Esetlegesennek tűnik, már ha nem hiszünk bizonyos feltartóztatlan folyamatok létezésében...) Ez Nixon egyik esetleges tulajdonsága, gondolhatnánk; ám csupán ahhoz képest esetleges, hogy milyen módon referálunk rá mint „Nixon”-ra (feltételezzük, hogy a „Nixon” nem azt jelenti, hogy „az az ember, aki ekkor és ekkor megnyerte a választást”). Ha mondjuk Nixont úgy jelöljük, hogy „az az ember, aki 1968-ban megnyerte a választást”, természetesen szükségszerű igazság lesz, hogy az az ember, aki 1968-ban megnyerte a választást, 1968-ban megnyerte a

választást. Hasonlóképp nem csupán magától a tárgytól függ, hogy minden lehetséges világban rendelkezik-e egy adott tulajdonsággal, hanem attól is, hogyan írjuk le a tárgyat. Hát ilyenformán szoktak érvelni. (Első előadás, 23–25. old.)

Nincs könnyű dolga e részlet olvasójának: az „esszencializmus” egyetlen másik helyen fordul csak elő (egy lábjegyzetben, amelyre a 2. szakaszban még visszatérünk); *de re* és *de dicto* modalitásokról pedig sehol másutt nem esik szó. A szakasz csupán futólag említi „Quine híres példáját”, de a háttérben sokkal fontosabb szerepet jut Quine-nak, mint gondolnánk – ez persze az 1970-es princetoni hallgatószámára nyilvánvaló volt, az angol nyelvű 1980-as kiadást olvasva azonban már nem világlik ki.

Vizsgáljuk meg közelebbről a fenti idézet két aláhúzott mondatát – fordított sorrendben.

Miről is szól a második mondat? Quine a negyvenes évek elejétől kezdve amellel érvelt, hogy a lehetségesen igaz és a szükségszerűen igaz állítások logikai elemzését megcélzó modális logika bizonyos mondatai, az úgynevezett *de re* modális állítások (például: „A 9-es számra igaz, hogy szükségszerűen páratlan”) egyszerűen értelmentlenek. Már amennyiben adottnak vesszük a logikai és az analitikus szükségszerűség fogalmát, amelynek értelmében a szükségszerű állítások egyben a prioriak is.¹¹ Szintén értelmetlen Quine szerint az az állítás: „Nixonra igaz, hogy elveszíthette volna a választásokat” (amennyiben itt is logikai lehetőségéről van szó); hiszen „Nixon”-ként leírva lehetséges, hogy veszít, „az Egyesült Államok 37. elnöke”-ként leírva azonban nem lehetséges. Tehát a *de re* állításokban egyszerre két ellentmondó tulajdonságot tulajdonítunk ugyanannak a személynek vagy dolognak, ami az eredeti állítást értelmetlenné vagy értelmezhetlenné teszi. Ilyenformán szoktak érvelni; vagyis: ilyenformán érvelt Quine.

Miért fontos az első mondat? Kripke (igencsak implicit módon) az alábbi álláspontot tulajdonítja Quine-nak: „Vannak, akik azt mondják: vegyünk

adottnak a szükségszerűség fogalmát.” A kontrollszerkesztés előtti változat másképp festett: „Sokan mondják: akkor hát tessék választani, adjuk meg a szükségszerűség fogalmát”. Az angol eredeti így hangzott:

Now, some people say: Let's give you the concept of necessity. A much worse thing, something creating great additional problems, is whether we can say of any particular that it has necessary or contingent properties, even make the distinction between necessary and contingent properties.¹²

Az aláhúzott mondat közvetlen stílusú futólagos megjegyzés; az olvasó elsőre aligha tulajdonít nagy jelentőséget neki. Amikor azonban Quine modális logikát célzó kritikáinak kontextusában értelmezzük, világossá válik, hogy ezen a helyen Kripke épp Quine álláspontját rekonstruálja: vegyük adottnak a logikai vagy analitikus szükségszerűség fogalmát – ezzel viszont bizonyos mondatok, például „Nixon veszíthetett volna a választásokon” értelmezése problémába ütközik. Az ugyanis, hogy szükségszerű vagy kontingens tulajdonsága-e valakinek, hogy elvesztette az 1968-as elnökválasztást, attól (is) függ, hogyan írjuk le a kérdéses személyt, „Nixon”-ként vagy „az Egyesült Államok 1968-ban megválasztott elnöke”-ként. Mindez teljesen elveszett volna, ha az angol mondatot a fenti változat helyett az egyébként plauzibilisnek tetsző korábbi javaslatnak megfelelően fordítjuk: „adjuk meg a szükségszerűség fogalmát”.

Kripke első előadásának hallgatói pontosan ebből az alig-alig tetten érhető vitából érthették meg annak idején, miért is fontos a metafizikai szükségszerűség és lehetőség fogalma.

11 ■ Willard van Orman Quine: Notes on Existence and Necessity. *Journal of Philosophy*, 40 (1943), 113–127. old.; uő: A modális logika értelmezésének problémája (1947). In: Irving M. Copi – James A. Gould (eds.): *Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről*. Gondolat, Bp., 1985. 464–474. old.; uő: Referencia és modalitás (1953). Ford. Eszes Boldizsár. In: uő: *A tapasztalattól a tudományig*. Szerk. Forrai Gábor. Osiris, Bp., 2002. 225–251. old.

12 ■ Kripke: *Naming and necessity*, 39–40. old.

Vegyünk észre, a metafizikai szükségszerűség és lehetőség fogalma alapján immár értelmet nyerhet az az állítás: „Nixonra igaz, hogy elveszíthette volna a választásokat.” Ez az állítás azt mondja ki, hogy van olyan tényelentétes helyzet/metafizikai lehetőség/lehetséges világ, amelyben egy bizonyos személy – függetlenül attól, hogyan írjuk le őt, „Nixon”-ként, „az Egyesült Államok 37. elnöke”-ként vagy máshogyan – veszít a választásokon. Ez Kripke válasza a fenti utolsó előtti, aláhúzott mondatban megfogalmazott quine-i problémára.

Fordítóként és szerkesztőként komoly kihívással szembesültünk: hogyan érzékeltessük mindezt a *Megnevezés és szükségszerűség* olvasóival, hiszen Quine érveire pusztán annyi utalást kapunk: „Mi is volt Quine híres példája?” (Kripke egy ponton említi még Quine-t a második előadásban, de az csak közvetetten kapcsolódik ide.) Ráadásul az olvasó csak kapkodja a fejét a megmagyarázatlan terminusok láttán: pontosan mit is mond ki az esszencializmus, mi fán teremnek a *de re* és a *de dicto* modalitások? Ezekre a kérdésekre rövidesen visszatérünk a 2. szakaszban.

3.0 SZÜKSÉGSZERŰSÉG ÉS MEGNEVEZÉS: FORDÍTOTT SZEREPOSZTÁS

Eddig amellel érveltünk, hogy a megnevezés és a szükségszerűség közül az utóbbi játszik fontosabb szerepet a *Naming and Necessity*-ben, miközben (ahogy a könyv címe is érzékelteti) az előbbire nagyobb hangsúly esik. Arra szeretünk volna rávilágítani: a kötet legfontosabb újdonsága a metafizikai szükségszerűség és lehetőség fogalmának kidolgozása. Sok tekintetben fontosabb, mint a fregei névelmélettel kapcsolatos kritikák az oksági-történeti láncról, merev jelölésről. (A magyar nyelvű kötet kísérő tanulmánya Zvolenszky Zsófiától részletesen ismerteti az előadások gondolatmenetének kulcsállításait, többek közt az esszencializmussal, a szükségszerűséggel, a világokon átívelő azonosság-gal kapcsolatos megfontolásokat és az őket övező vitákat.)

Ez a fokozatos hangsúlyeltolódás a *Naming and Necessity* hatástörténe-

tében is jól érzékelhető. A két fogalom – szükségszerűség és megnevezés – relatív fontosságát eleinte Kripke hallgatói és olvasói is fordítottan gondolták. Richard Rorty például így írt a *Naming and Necessity* 1980-as kiadásáról:

Kripke előadásai [...] fenekestül felforgatták az analitikus filozófiát. Az előadások mindenkit feldühítettek, felvillanyoztak vagy zavarba ejtettek. Egy biztos: senki sem maradt irántuk közömbös. Kripke előadásai most végre önálló kötetben is napvilágot látnak (a szerző nem változtatott az eredeti szövegen, viszont új, informatív előszót írt a kötethez), így a mából visszatekintve alaposan szemügyre vehetjük a filozófia egyik modern klasszikusát, és választ találhatunk arra a kérdésre, hogy a *Megnevezés és szükségszerűség* miért döbbsentette meg a filozófusokat, és miért volt felszabadító hatással rájuk. Kripke műve újfajta képet fest a nyelv és a világ kapcsolatáról; és e kép alapján legalább annyira formális és szigorú elemzést nyújthatunk a „jelentés”, az „igazság” és a „referencia” fogalmáról, mint tette azt korábban Russell és Frege. Senki sem gondolta volna, hogy megőrizhetjük a fregeánus–russelliánus szemantika világosságát és eleganciáját – a szerző szavaival: „csodálatra méltó belső koherenciáját” –, miután mindent a feje tetejére állítottunk. Kripke azonban megmutatta, hogy lehetséges, és azt is megmutatta, hogyan kell csinálni; azóta pedig a filozófusok buzgó kripkeánusként megpróbálják újraírni a teljes szemantikát (és az ismeretelmélet jó részét).¹³

Ez a részlet (szinte teljes egészében) egy ideig a *Naming and Necessity* könyvborítóján is szerepelt. Egy későbbi kiadás borítóján a fülszöveg szerzője viszont már a szükségszerűség fogalmának fontosságát hangsúlyozza:

A *Megnevezés és szükségszerűség* komoly hatást fejtett ki a filozófusokra, és az a hatás egyre csak növekszik. Kripke előadásai újból

a természeti és a metafizikai szükségszerűség, illetve e két fogalom és a megnevezésemleletek és azonosságelméletek kapcsolatának kérdéseire irányították a figyelmet. Az esszencialista metafizika fája mára dús lombkoronát növesztett, de ne feledjük, a csemete egykor a *Megnevezés és szükségszerűség* talajából sarjadt elő. Kripke előadásai most új kiadásban kerülnek az olvasók elé, javított szöveggel és a szerző új előszavával. Ha van metafizikai vagy nyelvfilozófiai alpmű, a *Megnevezés és szükségszerűség* egészen biztosan az.¹⁴

Ezt az álláspontot fogalmazza meg John Burgess is:

Kripke azt állítja, hogy léteznek – az ő kifejezésével – a posteriori szükségszerű igazságok, vagy [...] tényellentétes szükségszerű igazságok, amelyek egyszersmind nem logikailag szükségszerű igazságok. Ez volt Kripke egyik legprovokatívabb állítása. A szerző szembe fordult a Kanttól Fregéig és Carnapig ívelő történeti tradícióval: azzal az eljárással, hogy a szükségszerűséget az aprioricitásra, az aprioricitást pedig az analiticitásra redukáljuk, és ez utóbbira pusztán a nyelvi konvenciók révén adjunk magyarázatot.¹⁵

13 ■ Richard Rorty: Kripke versus Kant. *London Review of Books*, 1980. szeptember 4., 4–5. old.

14 ■ I. m. 2006-os kiadás.

15 ■ John Burgess: Saul Kripke: Naming and Necessity. In: John Shand (ed.): *Central Works of Philosophy*. 5. Acumen Publishing, London, 2006. 172. old.

16 ■ Két korábban megjelent terminológiai jegyzék: Ruzsa Imre: *Bevezetés a modern logikába*. Osiris, Bp., 2001. 371–378. old.; Horányi Özséb (szerk.): *A sokarcú kép. Válogatott tanulmányok a képek logikájáról*. Typotex, Bp., 2003. 403–406. old.

17 ■ Frege 1892-es tanulmányának fordítója, Máté András is egyetért velünk: ma már „Értelem és jelölés”-ként fordítaná a címet.

18 ■ John R. Searle: *Beszédaktusok* (1969). Ford. Bárány Tibor. Gondolat, Bp., 2009.; Herbert Paul Grice: *Tanulmányok a szavak életéről* (1989). Ford. Bárány Tibor, Gyarmathy Zsófia, Komlósi Andrea, Márton Miklós, Mráz Attila, Réz Anna, Veres Máté. Gondolat, Bp., 2011.; Réz Anna (szerk.): *Vétek és választások. A felelősség elméletei*. Ford. Balogh Zsuzsanna, Bárány Tibor, Lautner Péter, Szántó Veronika, Veres Máté. Gondolat, Bp., 2013.

Most, hogy a kötet címében szereplő fogalmak fontossági sorrendjét megfordítottuk, rátérhetünk a magyar nyelvű kötet részletkérdéseire.

2. MEGNEVEZÉS ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG: A 2007-ES MAGYAR FORDÍTÁS

A magyar kiadáshoz a szokásos név- és tárgymutató mellett kiegészítő apparátust is készítettünk. Kripke előadásait Zvolenszky Zsófia nagy terjedelmű *kísérő tanulmánya* követi, a szöveg értelmezését egy *glosszárium* és egy *terminusszótár* segíti.

A kísérő tanulmányról már szólunk röviden (a 3.0 szakaszban); a továbbiakban a glosszáriumot és a terminusszótárt, valamint Kripke előadásainak magyar fordítását vizsgáljuk meg – természetesen fordított sorrendben.

2.3. TERMINUSSZÓTÁR

A XX–XXI. századi angolszász filozófiának 2007-ben még sok tekintetben nem volt meg a magyar terminológiája, a már létező terminológia pedig korántsem volt egységes.¹⁶ Ráadásul a már meglévő és bevett terminológia megítélésünk szerint egy-egy ponton megkívánta, hogy újragondoljuk. Fontosnak tartottuk tehát, hogy – széles körű szakmai egyeztetést követően – angol–magyar, magyar–angol terminusszótárban rögzítsük terminológiai döntéseinket.

Fontos döntés volt, hogy a „reference” kifejezést nem próbáltuk „jelölés”-ként vagy „utalás”-ként viszszaadni; mindkét megoldás félrevezető lett volna. Ragaszkodtunk hozzá, hogy – az angolszász hagyománynak megfelelően – különbséget tegyünk egy mondat vagy kifejezés „jelentése” („meaning”) és fregei „értelme” (a német „Sinn” bevett angol fordítása: „sense”) között.¹⁷ Ahol a félreértés kockázata minimális volt, bátran magyarítottuk a technikai fogalmakat: így lett a „rigid designation”-ből „merev jelölés”. (Nem gondoltuk, hogy a kifejezés pikáns konnotációi zavart okoznának; filozófiai szövegek olvasásához megkívántatik némi érettség, és amúgy is: *honi soit qui mal y pense*.) A legfontosabb terminológiai

döntésünk mégis a „proposition” fordítására vonatkozott.

A „proposition” kifejezés a nyelvfilozófián belül *terminus technicus*, éppen ezért úgy döntöttünk, hogy „propozíció”-nak fordítjuk, eltérve az addig bevett „kijelentés” fordítástól. Az utóbbi alapján egyrészt nem feltétlenül ismerik fel az olvasók, hogy szakkifejezésről van szó, nem pedig a „kijelentés” hétköznapi használatáról; másrészt kevés esélyük van arra, hogy egy angol tanulmányt olvasva rájössenek: a magyar olvasmányaikban szereplő „kijelentés” ugyanaz, mint amit angolul „proposition”-ként emlegetnek.

Az eddig idézett részletek is rávilágítanak, hogy Kripke az előadásaiban kevésbé használt filozófiai szakzsargont; propozíciókról is csak a másoktól vett idézetekben és az 1980-as kiadáshoz írt kiegészítő fejezetben esik szó. Ahhoz azonban, hogy a magyar filozófiai terminológiát átláthatóbbá tegyük, fontosnak tartottuk, hogy néhány szót ejtsünk a *proposition*okról – immár propozíciókról – a glosszáriumban is:

propozíció: Amit egy kijelentő módban tett állítás kifejez – az igazságérték elsődleges hordozója. Vagyis például a „Rubik Ernő Budapesten született” állítás azért igaz, mert igaz propozíciót fejez ki. A propozíció határozza meg az állítás igazságtételeit: hogy milyen feltételek mellett igaz, és milyen feltételek mellett hamis az állítás. A propozíciók nem nyelvi és nem is fizikai létezők – Frege szerint leginkább a számokhoz hasonlítanak, absztrakt, időtlenül és változatlanul létező entitások. [...]

A propozíciók metafizikai státuszáról és természetéről manapság is komoly viták folynak. A fregeánus és neofregeánus propozíciók elméletének fő alternatívája a neorusselliánus vagy strukturált propozícióelmélet, amely szerint például bizonyos kifejezések (a referáló kifejezések, mint például az **indexikusok** és a tulajdonnevek) a propozícióhoz a **referenciájukkal** járulnak hozzá. Például a „Kripke” név Kripkét, a személyt magát „helyezi” a pro-

pozícióba. **Kaplan** direkt referencia elmélete mögött például ez a neorusselliánus elképzelés áll. (A magyar nyelvű analitikus filozófiai és nyelvészeti szakirodalomban a „proposition”-t időnként „kijelentés”-nek is szokás fordítani.) (248. old.)

Mint a szócikk utolsó, zárójeles mondatából is látható: igyekeztünk világossá tenni, amikor eltértünk a bevett fordítói gyakorlattól. Minden fordítói döntés pontosan annyit ér, amekkora hatása van a későbbi fordítói gyakorlatra. A következő években számos olyan analitikus filozófiai fordításkötetet látott napvilágot, amelyhez szerkesztőként, fordítóként vagy a kísérő tanulmány szerzőjeként közünk volt: 2009-ben jelent meg Searle klasszikus nyelvfilozófiai monográfiája, a *Beszédaktusok*, 2011-ben Grice klasszikus tanulmánykötete, a *Tanulmányok a szavak életéről*, végül 2013-ban a kortárs morálfilozófiai tanulmányokból összeállított *Vétkek és válaszítások. A felelősség elméletei*.¹⁸ Ezek a fordítások lényegileg támaszkodtak a Kripke-kötet terminusszótárára.

2.2 GLOSSZÁRIUM

Emlékezzünk vissza: az esszencializmus futó tárgyalásakor Kripke különösebb felvezetés nélkül beszél *de re* és *de dicto* modalitásokról:

Számos filozófus különbséget tesz két álláspont között: amikor a szükségyszerűség révén csupán a *de dicto* modalitások* mellett kötelezzük el magunkat, és amikor esszencialisták* vagyunk, azaz amikor *de re* modalitásokban* is hiszünk. (Első előadás, 23–24. old.)

A csillagok már több helyen is előbukkantak a magyar fordításban, de pontosan mi is a szerepük? A *-gal jelölt kifejezésekhez és nevekhez önálló szócikkek tartoznak a kötet végén szereplő glosszáriumban (az áttekinthetőség érdekében csupán a kifejezések első előfordulását jelöltük meg *-gal az egyes fejezetekben). A glosszárium készítésében Zvolenszky Zsófia mellett Márton Miklós is részt vett.

Lássunk néhány példát rá, hogyan világítják meg vagy egészítik ki a glosszárium szócikkei a kripkei gondolatmeneteket!

***de dicto* és *de re* modalitások:**

A modális állítások két fajtája. A *de dicto* modalitás a mondat alapján vett szükségyszerűségről szól, míg a *de re* modalitás a dolgok alapján vett szükségyszerűségről. **Quine** híres példáját némileg aktualizálva: „a Naprendszer bolygóinak száma szükségyszerűen páros” mondatnak két olvasatát különböztethetjük meg. A *de dicto* olvasat szerint szükségyszerűen igaz a következő: „a Naprendszer bolygóinak száma páros”. Ezt hamisnak gondoljuk, hiszen intuitíve alakulhattak volna úgy a dolgok, hogy ne 8 bolygó keringjen a Nap körül. Ezzel szemben a 8-as számról szóló *de re* állításként ez a mondat igaz, ugyanis a 8-as szám szükségyszerűen páros. **Quine** szerint a *de re* modális állítások értelmességének kérdése összefügg azzal, hogy fenn tartható-e az **esszencializmus**. Lásd még **modális kontextus, hatókör**. (225. old.)

esszencializmus: Az esszencializmus kimondja, hogy az egyedi tárgyak rendelkeznek **lényegi**, más néven esszenciális **tulajdonságokkal**, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy az illető tárgy az legyen, ami, vagyis megtartsa önzonosságát. Például Szókratésznek lényegi tulajdonsága, hogy ember, de nem lényegi, hanem ún. **akcidentális tulajdonsága**, hogy pisze orrú. A kétféle tulajdonság közti megkülönböztetés, valamint az esszencializmus mint metafizikai elképzelés Arisztoteléstől származik. A lényegi és az akcidentális tulajdonságok egyfajta szükségyszerűségről és lehetőségéről szólnak, tehát **modális tulajdonságok**. **Quine**, aki kortársaival egyetemben a szükségyszerűsége logikai vagy analitikus szükségyszerűséget értett, elutasította az esszencializmust. Szerinte értelmetlen az az álláspont, hogy tárgyak, emberek rendelkeznek modális tulajdonságokkal. Kripke

az első előadásban vázolja fel a szükségszerűség Quine-étől eltérő, metafizikai fogalmát, amelynek alapján az esszencializmus értelmes állásponttá válik, és Kripke szerint igen alapvető intuíciók szólnak amellett is, hogy tárgyak bizonyos tulajdonságai lényegiek (például egy asztal esetében az, hogy élettelen). (229–230. old.)

A glosszáriumban a filozófiai fogalmak mellett a szövegben olykor csupán futólag említett vagy definiálatlanul maradó logikai fogalmak is önálló szócikket kaptak; ilyen például a „modális logika”, az „extenzió” vagy a „rendezett pár”. Szintén szükség volt rá, hogy a magyar olvasó számára bemutassuk azokat a filozófusokat, akik feltűnnek a *Megnevezés és szükségszerűség* oldalain.

Lássunk egy példát! Kripke Thomas Nagelt három lábjegyzetben említi. Az 1. lábjegyzetben (10. old.) megköszöni „az előadások írásos változatának megszerkesztésében” nyújtott segítségét. Nagel a szerző princetoni kollégájaként az előadások hanganyagának legépelésében és szerkesztésében vett részt, ezt a Glosszáriumban említjük is. A 75. lábjegyzetben Kripke röviden hivatkozik Nagel egyik recenziójára; a 73. lábjegyzetben viszont már tartalmas hivatkozással van dolgunk:

73. lábjegyzet:

Például Thomas Nagel* vagy Donald Davidson*. Nagyon sajnálom, hogy itt nincs módomban arra, hogy részletesen foglalkozzam Nagel és Davidson rendkívül érdekes elképzeléseivel. Kétséges, hogy ezek a filozófusok egyáltalán „materialistának” hívnák-e magukat. Davidson azonosságelmélete kifejezetten azon a feltételezésen alapul, hogy a pszichológiai és a fizikai tulajdonságok között nem állhat fenn korreláció.

A példányazonosság* ellen szóló fenti érvelem mindazonáltal Nagel és Davidson elméletére is alkalmazható. (Harmadik előadás, 113–114. old.)

Nagel, Thomas (1937–): Amerikai filozófus, 1980 óta a New York University filozófia tanszé-

kének és jogi karának professzora. Korábban, a hatvanas évektől a Princetoni Egyetemen tanított. A Megnevezés és szükségszerűség hangfelvételének feldolgozása neki és Gilbert Harmannak köszönhető. Fő érdeklődési területe az elmefilozófia, az etika és a politikafilozófia. A modern elmefilozófia egyik vezető teoretikusa, nevéhez fűződik a **materializmus** ellen felvázolt ún. **quale**-probléma egyik legnagyobb hatású megfogalmazása („Milyen lehet denevérnek lenni?” 1974/2004). Ennek az álláspontnak egy korábbi megfogalmazására hivatkozik Kripke. (244. old.)

A glosszáriumban olyan popkulturális hivatkozásokra is magyarázatot adtunk, amelyek túl nagy időbeli és térbeli távolságra vannak tőlünk, mai magyar olvasóktól, hogy felfejtsük őket. Egy példa:

Ha valaki azt írja elő számunkra, hogy a lehetséges világokat tisztán kvalitatív módon írjuk le, természetesen nem mondhatjuk azt, hogy „tegyük fel, Nixon elvesztette a választást”. Ehelyett valami olyat kellene mondanunk: „tegyük fel, az az ember, akinek a kuttyáját Checkersnek hívják, és aki úgy néz ki, mintha David Frye* Nixon-paródiájából lépett volna elő, megtalálható egy bizonyos lehetséges világban és elveszti a választást”. Nos hát ez a figura vajon eléggé hasonlít Nixonhoz ahhoz, hogy azonosíthassuk Nixonnal? (Első előadás, 28. old.)

A glosszáriumban ez a két szócikk is szerepel:

Frye, David: Lásd **Nixon**. (232. old.)

Nixon, Richard (1913–1994): Az Egyesült Államok 37. elnöke volt 1969–1974 között, republikánus. Az utolsó elnöki évében kirobbant ún. Watergate-botrány miatt lemondásra kényszerült. Kripke az amerikai humorista, David Frye (1934–) megtévesztésig hiteles Nixon-paródiájára utal. Miután megvádolták Nixont, hogy illegá-

lis támogatásokat fogadott el 1952-es kampányához, arra hivatkozott, hogy egy Checkers nevű spániel volt az egyetlen ajándék, amelyet a kampány keretében elfogadott. (245. old.)

Az angol és magyar közti áthidaló megoldásokban is szerepet kapott a Glosszáriumban. Angolul beszélhetünk „Holy Roman Empire”-ről, amit magyarul nem hívnak „Szent Római Birodalom”-nak, a fordításban mégis ez tűnt a legjobb választásnak – egy glosszáriumi szócikkkel kiegészítve:

Gondolom, mindenki hallott a Szent Római Birodalomról*, amely nem volt sem szent, sem római, sem birodalom. Ma meg itt van az Egyesült Nemzetek Szervezete. Ám mivel a dolgokat hívhatjuk így, annak ellenére, hogy valójában nem igaz rájuk, hogy Szent Római Egyesült Nemzetek lennének, ezek a kifejezések nem határozott leírások, hanem nevek. (Első előadás, 13. old.)

Szent Római Birodalom: A Sacrum Romanum Imperium óriási kiterjedésű germán államalukulat volt, amely 843-ban jött létre (a verduni szerződés megkötésével), és majdnem egy évezreddel később, 1806-ban bomlott fel. Elterjedt magyar neve: Német-Római Császárság. (252. old.)

A döntés nehéz volt, hiszen feltehetőleg a kötet minden olvasója tisztában van azzal, hogy milyen történelmi alakulatot jelöl a „Német-Római Császárság” – ám a félreértések elkerülése végett mégis szükség volt a szócikkre; nehogy azt gondolja az olvasó, hogy (filozófiai) értelem és cél nélküli tükörfordítással van dolga. Ha nem ragaszkodtunk volna az eredeti szöveg kontextusához, ilyesféle megoldás is választhattunk volna: „Gondolom, mindenki hallott a két világháború közötti Magyar Királyságról, amely nem volt sem királyság, sem pedig – a bécsi döntések után – kizárólagosan magyar.” A Searle- és a Grice-kötet esetében aggálytalanul lecseréltük az eredeti példákat magyar példákra; itt azonban nem tehetjük meg.

A kontextus részleges lecserélésével ugyanis óvatosan kell bánnunk. A jó filozófiai szakfordításnak egyszerre (legalább) két, részben ellentétes igénynek kell megfelelnie. A szöveg akkor lépi át a kultúrák határait, ha elhisszük, hogy a szerző pontosan így írta volna meg a művét, ha történetesen magyarul veti papírra a sorait. Ennek (egyebek között) kitűnő eszköze, ha a szöveg magyar példákat tartalmaz. Így került bele például a Searle-kötet 20. lábjegyzetébe a „Hajrá, MTK!” kifejezés az eredeti „Hurrah for Manchester United” helyére, vagy ezért cseréltük le a Grice-tanulmányok példáiban szereplő politikusok nevét mai magyar politikusok nevére. Másfelől viszont a jó fordításnak lehetővé kell tennie, hogy az olvasó közvetlenül a magyar változat megismerése után képes legyen eligazodni a téma nemzetközi szakirodalmában. Fontos, hogy a „komoly” szándékkal olvasók számára se legyen elvesztegetett idő, amit filozófiai szövegek magyar fordításának böngészésével töltenek. A fordítás teljes egészében soha nem pótolhatja az eredeti szöveg ismeretét, de ideális esetben utat nyit a nemzetközi szakirodalmi diskurzushoz.

Míg Searle és Grice esetében a példamondatok (és a bennük szereplő kulturális utalások) valóban pusztán nyelvi jelenségek *illusztrációi*, addig Kripke példái az eredeti formájukban bevonultak a téma szakirodalmába. Ennek valószínűleg (részben) az lehet az oka, hogy Kripke írásai nem transzparens szerkezetű szaktanulmányok (noha máskülönben ilyeneket is írt a szerző), hanem olyan szövegek, amelyek fokozott értelmezői tevékenységet várnak el az olvasójuktól.¹⁹ Kissé profán hasonlattal: sokkal inkább emlékeztetnek egy Platón-dialógusra, ahol is Szókratész az *agorán* állva bátran magára vállalja a feladatot, hogy vitapartnereinek álláspontját is összefoglalja és ismertesse, mint egy szigorúan és monologikusan építő, forrásokat idéző és okadatoló tudományos értekezésre. Az álláspontok különbségét részben maguk a példák (és ezek kapcsolata a hétköznapi intuíciónkkal) világítják meg – így a példaanyag lecserélésével a magyar olvasó jóval többet veszített volna a vámon, mint amennyit nyer a réven.

Visszatérve az írásunk elején szereplő metaforához: hosszas megfontolás után úgy döntöttünk, lemondunk róla, hogy *remake*-et forgassunk, s maradtunk a szaklektor és a szinkron-dramaturg jól bevált szerepkörénél. A mi Kripkénk magyarul beszél, de nem próbál úgy tenni, mintha nem 1970-et írának, és hallgatói nem a Princetoni Egyetem padosaiból figyelnék filozófiai előadásait.

2.1. A MEGNEVEZÉS ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG STILISZTIKAI KIHÍVÁSAI

Természetesen a megfelelő nyelvi regiszter megtalálása közel sem bizonyult egyszerű feladatnak. Számoltunk vele, hogy a klasszikus filozófiai szövegekhez szokott magyar olvasóközönségből esetleg idegenkedést váltthat ki az előadások kötetlen, olykor „pongyolának” ható stílusa. Úgy döntöttünk, vállaljuk a kockázatot, hiszen a beszédmód megemelésével, a néhol kissé töredezett mondatok „kicsinosításával” láthatatlanná tennénk a megszólalás eredeti kontextusát. Arra is rá kellett jönnünk azonban, hogy a megfelelő szavak és mondatszerkezetek megválasztása nem pusztán „ártalmatlan” stilisztikai problémák elé állít bennünket.

Az angol nyelvű kötet magyarra fordítása szakmai kérdések egész sorát

19 ■ Kripke már gimnazistaként is korszakalkotó logikai bizonyításokkal, eredményekkel állt elő az ötvenes években, vö. Saul Kripke: *Semantical Considerations in Modal Logic. Acta Philosophica Fennica*, 16 (1963), 83–94. old. A 2000-es évek közepéig csupán alig több mint egy tucat tanulmánya jelent meg, többségük logikai. Sokáig csak két kötet fűződött Kripke nevéhez: a *Megnevezés és szükség-szerűség* mellett a szintén egyetemi előadások anyagára épülő, 1982-ben megjelent *Wittgenstein on Rules and Private Language*. Hangfelvételek és publikálatlan kéziratok formájában azonban további filozófiai munkái is komoly hatást fejtettek ki. Ilyen volt például az 1973-as John Locke-előadás-sorozata, amely az idén végre könyv formájában is megjelent *Reference and Existence: The John Locke Lectures for 1973* címmel (Oxford University Press, New York, 2013.), így elővasásához nem kell többé elzarándokolni az Oxfordi Egyetem filozófiai könyvtárába. Számos, elsősorban nyelvfilozófiai (publikált és publikálatlan) írása ugyancsak mostanában jelent meg először könyv formában *Philosophical Troubles: Collected Papers, Volume 1* címmel (2011) – tehát akkor egy *Volume 2* is várható.

vetette fel; többek között az alábbi három, egymástól igencsak eltérő stilisztikai (vagy legalábbis látszólag stilisztikai) döntés elé állított minket:

Hogyan fogalmazzuk meg magyarul az azonosságállításokat, például: „Cicero is Tully”? (Második előadás, 74. old.)

Hogyan adjuk vissza az *identity-schmididentity* szójátékot? (Harmadik előadás, 82–83. old.)

Érdemes-e egy az egyben visszaadni a kötet 56. lábjegyzetében Kripke habozását, megszorításait: „the principle is perhaps susceptible of something like a proof”? (Harmadik előadás, 88. old.)

Vegyük szemügyre ezeket a kérdéseket is, (majdnem teljesen) fordított sorrendben!

2.1.3 Identity–schmididentity

Kripke így vezeti fel a *schmididentity* relációt:

[T]együk fel, hogy az azonosság a hétköznapi nyelvben *valóban* nevek közti reláció. Bevezetek egy *mes-teréséges relációt*, a „fazonosság”-ot (a „fazonosság” teljesen új kifejezés): kikötöm, hogy a dolog kizárólag önmagával állhat fazonossági relációban.⁵⁰ Ez mind szép és jó, csak hogy továbbra is felmerülhet a kérdés: vajon Cicero fazonos-e Tulliuszal, és amint ez felvetődik, pontosan ugyanazokkal a problémákkal kell szembenéznünk, mint amelyekkel az eredeti azonosság-állítás kapcsán volt dolgunk – és amelyek miatt elfogadtuk, hogy az azonosság inkább nevek, mintsem dolgok közti reláció. Ha mindezt komolyan átgondoljuk, nem juthatunk másra, mint hogy el kell vetnünk az azonosságról szóló eredeti magyarázatunkat: azért alkotuk meg, hogy megoldjon bizonyos problémákat, a magyarázat azonban nem képes erre, és valószínűleg nincs is rá szükségünk a problémák megoldásához. El kell fogadnunk, hogy az azonosság egyszerűen a dolog és önmaga között fennálló reláció. (Harmadik előadás, 82–83. old.)

És az eredetiben:

Suppose identity were a relation in English between the names. I shall introduce an artificial relation called 'schmidentity' (not a word of English) which I now stipulate to hold only between an object and itself.²⁰ Now then the question whether Cicero is schmidentity with Tully can arise, and if it does arise, the same problems will hold for this statement as were thought in the case of the original identity statement to give the belief that this was a relation between the names. If anyone thinks about this seriously, I think he will see that therefore probably his original account of identity was not necessary, and probably not possible, for the problems it was originally meant to solve and that therefore it should be dropped, and identity should just be taken to be the relation between a thing and itself.²⁰

Az úgynevezett shm-reduplikáció (vagy schm-reduplikáció) jelenségét az angol nyelv a jiddisből vette át. „Organic-schmorganic”, mondják – kétkedően, fenntartásokkal, ironikusan – a bioélelmiszerekre azok, akik azt gondolják, hogy a bioalma alapvetően csupán árban tér el a sima almától; tápértékben, vegyszertartalommal valójában nincs számottevő különbség közöttük. „Manicure-shmanicure”, mondja valaki, ha elégedetlen a körömápolási szolgáltatással, amire befizetett. Vagyis a reduplikációt használók azt érzékeltetik: szerintük az úgynevezett bioétel pusztán álbio, nem is igazán más, mint nem bio párja; az a bizonyos manikűrnek hívott szolgáltatás pedig pusztán álmanikűr, nem is igazi manikűr.

Az shm-reduplikáció bevett konnotációi nyomán a legkézenfekvőbb választás az volna, hogy a „schmidentity”-t „áazonosság”-ként adjuk vissza magyarul. Ez az egyébként frappánsnak nem mondható megoldás azonban nem igazán tükrözi az shm-reduplikációban rejlő iróniát, kételyt és szemtelenséget. Az idézőjelek használata kételkedést közvetít ugyan, de ezt a változatot nem

tartottuk elég egyértelműnek, különösképp mivel a fenti szakaszban a „schmidentity” és a „schmidentity” önmagában fordul elő, nem pedig az „identity”/„identical”-lel párban jelenik meg. További csavart eredményez, hogy Kripke dialektikája a következő: hívjuk „azonosság”-nak azt a relációt, amely *nevek* között áll fenn, nem pedig dolgok között. Következő lépésben ki fog derülni, hogy hasztalan és fölösleges bevezetni egy ilyen relációt, hiszen egy ilyen azonosságreláció mellett is megfogalmazhatunk egy *dolgok* közti relációt, ez lenne a gondolatki-sérletbeli „fazonosság” – ami Kripke szerint, ha jobban bele gondolunk, a *valódi* és egyetlen azonossági reláció. Már csak ezért is érdemes volt olyan megoldást választanunk, amelyben a címke alapján még nem teljesen meghatározott, mi ál-, és mi valódi azonosság. (Márpedig az áazonosság és az idézőjeles „azonosság” ezt a kérdést eleve eldöntötte volna.) Ezért választottuk az azonosság–fazonosság szófordulatot, amely a „keveri a szezon a fazonnal” áthallással magyarul is érzékelteti az shm-reduplikáció tiszteletlen, szkeptikus humorát. Kripke azokkal a filozófusokról vitatkozik, akik keverik az azonost a fazonossal.²¹

Mivel a „fazonosság” kreatív, egyedi visszaadása a „schmidentity”-nek, a terminuszótárba is beillesztettük, hogy a *Megnevezés és szükségyszerűség* olvasói jobban el tudják helyezni az angol nyelvű szakirodalom kontextusában.

2.1.2. Azonosságállítások

Az angolszász nyelvfilozófia története során mindvégig fontos szerepet játszottak az azonosságállítások; Kripke

előadásában is gyakran találkozunk olyasféle állításokkal, mint például „Cicero is Tully”. Hogyan adhatnánk ezeket vissza magyarul, főleg egy előbeszédszerű szövegben? A fordítás során az alábbi megközelítést választottuk:

Vizsgáljuk meg a következő állítást: „a fény az fotonok áramlása”, vagy „a hó az molekulák mozgása”. (Harmadik előadás, 100. old.)

Szükségszerű vagy esetleges állítást teszünk, ha azt mondjuk, hogy „a Heszperosz az a Foszphorosz*”, vagy hogy „Cicero az Tullius”? (Második előadás, 74. old.)

Tudtuk, hogy vitatható döntést hoztunk, hiszen az „(a) ... az (a) ...” szófordulat magyarul leírva pongyola megfogalmazásnak hat, míg az angol eredeti teljesen semleges.

Mégis ezt tartottuk a legjobb megközelítésnek – tekintve, hogy a szóba jövő alternatívák sokkal komolyabb problémákat vetettek volna fel, mint a mi „pongyola” változatunk. Egyrészt a gondolatjeles megoldás, a „Cicero – Tullius”, mesterkél, vontatott és félreérthető. Másrészt a „Cicero nem más, mint Tullius” és a „Cicero azonos Tulliuszal” elmossa a különbséget az eredeti „Cicero is Tully” mondat és a „Cicero is identical to Tully” mondat között, ezzel nehezen követhetővé téve a nyelvfilozófiai vitát az azonosságállítások nyelvfilozófiai szerepéről. És ha jobban belegondolunk, a mi változatunk nem is annyira pongyola, mint amilyenek látszik. Feltehetőleg mindnyájan ugyanazon mondat kíséretében csaptunk a homlokunkra, amikor értesültünk a *Tizenhét hattyük* szerzőjének kilétéről: „Hát hiszen Csokonai Lili az Esterházy Péter!”

2.1.1. „The principle is perhaps susceptible to something like a proof”

Fordításunk egy az egyben visszaadja az eredeti mondat habozását a *Megnevezés és szükségyszerűség* híres 56. lábjegyzetében:

A példák azt sugallják, hogy érvényes a következő elv: *ha egy tárgy*

20 ■ Kripke: *Naming and necessity*, 108. old.

21 ■ Ha nem tartottuk volna fontosnak, hogy megőrizzük az áthallást a „keveri a szezon a fazonnal” nyelvi fordulattal, a „schmidentity”-t akár „izi-azonosság”-nak is fordíthattuk volna. Reduplikáció vagy áthallás, merült fel a kérdés, és mi a második mellett döntöttünk.

22 ■ Grice: *i. m.* 264. old. Az eredeti angol szövegben (*Studies in the Way of Words*. Harvard University Press, Cambridge, 1989. 297. old.) „quessertion” szerepelt.

23 ■ Nathan Salmon: How Not to Derive Essentialism From the Theory of Reference. *Journal of Philosophy*, 76 (1979), 703. old.

meghatározott anyagdarabból származik, akkor nem származhat másik anyagból. Talán szükség van néhány megszorításra (például azért, mert az anyagdarab homályos fogalom*, és ez problémákhoz vezethet), de a partikulárek azonosságának szükségszerűségét kimondó elvre támaszkodva esetleg adhatunk rá valami bizonyításfélét is, amely a legtöbb esetre érvényes lesz. (Harmadik előadás, 88. old.)

Vajon miért tartottuk fontosnak, hogy a szerző habozását magyarul is érzékeltesük?

Első pillantásra kézenfekvőnek tűnik a hipotézis: a magyar nyelvben modorosán ható miózissal/*understatement*tel van dolgunk, amit inkább „ki kellene vasalni” a fordítás során. Ezzel a megközelítéssel készült el a kontrollszerkesztés előtti fordítás is:

[...] de az esetek többségében az elvet bebizonyíthatjuk a partikulárek azonosságának szükségszerűségét kimondó elvre támaszkodva [...].

Az angolul (főleg britek körében) elterjedt halmozott habozást például Herbert Paul Grice is előszeretettel alkalmazta, aki meglehetősen önróniával így írt e szokásáról:

Először jöjjön egy rövid anekdota. Egyszer az én éles nyelvű barátom, Richard Grandy azt mondta – egy előadásom adta az apropót –, hogy a nyilvános megszólalásaim elemzése céljából be kellene vezetni egy újfajta beszédaktust, vagy egy új operátort, amelyet ő *feltállításnak* nevezett. Az operátort a következőképp kell kiolvasni: „Talán lehetséges, hogy valaki azt állíthatja, hogy” [...].²²

Vajon helytálló úgy gondolnunk, hogy Kripke habozó mondata egy feltállítás volna, ezért stilisztikai hiba megőrizni minden egyes „talán”-t a fordítás során? Nem, ez tévedés; a halmozott megszorítások nem pusztán stilisztikai elemek, hanem valódi filozófiai jelentőségűek van.

Az 1980-as kiadáshoz írt *Előszó* 2. lábjegyzetében Kripke visszatér a szóban forgó 56. lábjegyzetbe:

Bár nem volt időm alaposan tanulmányozni Nathan Salmon* kritikáját („How Not to Derive Essentialism From the Theory of Reference”, *Journal of Philosophy* 76 [1979], 703–725), szerintem Salmon nem pontosan úgy bírálja a lábjegyzetben kifejtett érvet, ahogy én tenném, noha kritikája hasonlít az enyémre; ráadásul az érv az általa rekonstruált formában nem felel meg az eredeti szándékaimnak és indokolatlanul gyenge. Nem gondolom, hogy céлом lett volna ebben a rövid lábjegyzetben a referenciaelmélet segítségével „az esszencializmus* levezetését” adni. Igaz, a lábjegyzet valóban nagyon tömörre sikerült, így nem csoda, hogy az egyes olvasók eltérően rekonstruálják a gondolatmenet részleteit. (Előszó, 132. old.)

Felvetődhet egy mellékesnek tetsző kérdés (amiről aztán kiderül, hogy egyáltalán nem mellékes): vajon mire is vonatkozik az idézőjeles „az esszencializmus levezetését” szakasz az angol eredetiben? Talán a főszövegben említett 56. lábjegyzetre? A válasz azonban Salmon cikkének címében rejlik – *How Not to Derive Essentialism From the Theory of Reference* –, amely az angol nyelvű kötetben egyáltalán nem is szerepelt, a magyar fordításba viszont már beillesztettük. (Itt tehát az érthetőség érdekében kénytelenek voltunk belenyúlni a szövegbe, s pótolni a hiányzó hivatkozást.)

Salmon tanulmánya gyakorlatilag Kripke 56. lábjegyzetéről szól. Szerinte Kripke habozásának filozófiai oka van: az érv nem ad igazi, szoros bizonyítást, csak „valami bizonyításfélét”:

Valamit tisztáznunk kell, mielőtt hozzáfognánk Kripke érvének elemzéséhez. A szerző az 56. lábjegyzetben úgy fogalmaz, hogy „adhatnánk rá valami bizonyításfélét”, ami egyértelműen arra utal, hogy szerinte az érv nem éri el azt a szintet, hogy az esszencialista tétel valódi bizonyításának tekinthes-sük.²³

A fordítás elkészítése során át kellett gondolnunk a lábjegyzet kontextusát és utóéletét ahhoz, hogy átlássuk: a magyar fordításban – akármilyen stílusidegennek tűnik is, mégis – filozófiailag fontos helyet foglal el a sokszoros habozás.

1. NAMING AND NECESSITY: SZERKEZETI „FORDÍTÁS”

Visszajutottunk tehát az 1980-as angol nyelvű kiadáshoz. Az imént láttuk, hogy a kötetbe írt szerzői előszó első bekezdésében Kripke rögtön az előadások 56. lábjegyzetéről kezd beszélni. Ez két dologra is felhívja a figyelmet. Egyrészt fontos volt, hogy megőrizzük az eredeti lábjegyzetszámozást, így szóba sem jöhetett, hogy számozott fordítói/szerkesztői megjegyzéseket fűzzünk a főszöveghez. Részben ez indokolta, hogy glosszáriumot illesztettünk a kötetbe. Másrészt világossá válik, hogy a szerzői előszó funkcióját tekintve nem valódi előszó: Kripke célja nem az, hogy röviden vázolja könyvének gondolatmenetét, hanem hogy tisztázza a gondolatmenet néhány fontos, olykor technikai terminusokban megfogalmazott részletekét. Az előszóban ezt javasolja a kötet olvasóinak:

Azt ajánlom, hogy akik korábban még nem találkoztak a *Megnevezés és szükségszerűség*gel, ne az előszóval kezdjék az olvasást: először az előadások szövegét olvassák, és csak utána forduljanak az előszóhoz [...]. (133. old.)

Ez a megfontolás indokolta a kötet felépítésében beállt „fordulatot”: a szerzői előszó a magyar kiadásban a három előadás mögé került. (Mikor ezt angol nyelvterületen tanító kollégák meghallják, irigykedve gondolnak a magyar kiadásra.)

KONKLÚZIÓ

Az 1970-es év és a Princetoni Egyetem időben és térben nem esik olyan messze tőlünk – gondolhatjuk. De már ekkora távolság és a közös kontextus hiánya is alapvető részleteket fed el az olvasó elől. Gondoljunk például a szükségszerűség fogalmá-

nak jelentőségére vagy arra, ahogy Kripke az olvasó számára alig észrevehetően, mintegy a sorok között vitatkozik Quine-nal. Kripke hallgatóságának emlékezetében még élénken éltek Quine antiesszencialista érvei; világosan értették, hogy Kripke ezekre utal – anélkül, hogy Quine neve

elhangozott volna. A ma filozófiával foglalkozó diákok számára az implicit részletek rejtve maradnak. Legfeljebb a tanáraiktól kaphatják meg a szükséges háttérinformációkat. De az ilyen tanárok száma is fokozatosan csökken, ahogy időben és térben eltávolodunk 1970 Princetonjától. E távolság

áthidalása a 2007-es magyar fordítás elkészítése során fordítói, szerkesztői és – nem utolsósorban – filozófiai kihívások egész sorát eredményezte. Ha sikerült megfelelnünk a kihívásoknak, akkor a *Megnevezés és szükségesszerűséget* talán néhány évtizeden belül nem kell újrafordítani.

1

Ha a bibliatudomány történeti-kritikai nagymesterei vették volna a fáradságot, hogy módszereiket Shakespeare *Hamletjén* is kipróbálják, nyomban észlelték volna, hogy a főhős leghíresebb monológja nem származhat azonos forrásból a dráma kezdetével. A magát magányosnak gondolva merengő dán királyfi, amikor azon tépelődik, következik-e bármi a halál után, netán ellenőrizhetetlen álmok, avagy a nem ismert tartomány, honnan még nem tért meg utazó, nem lehet eredményes azonos azzal az ifjúval, aki a mű legelején hosszan elbeszélgetett atyja szellemével. Utóbbi ugyanis első kézből rendelkezik beható információkkal a halál utáni személyes továbblétezésről, sőt arról is, mi nyugtalanítja leginkább az elhunytakat. Ez a feloldhatatlan ellentmondás világosan mutatja, hogy két, eltérő hagyományú forrással kell számolnunk. A magányos monológ (nevezzük el *M-iratnak*) egy kifejezetten filozofikus hajlamú, jellemét tekintve tétova szereplőről tud, míg az első felvonás egy megdöbbenő, de tette kész hőst jelenít meg, aki már csupán azért is félre mer vonulni, hogy négy szemközti beszélhessen a szellemmel (nevezzük ezt a forrást *Sz-iratnak*), mert egy szempillantás alatt átlátja: semmi oka félni, hiszen a jelek szerint az ő lelke is halhatatlan. Ezután olyan erővel tépi ki magát barátai keze közül, akik óva intenek attól, hogy a talpig pancélban vonuló szellemmel kettesben maradjon, amilyenre a később elmélyülten filozofáló Hamlet nemigen volna képes. Igen valószínű, hogy ezt az alakot két, különböző hagyomány szülte, amelyeknek alkotói nyilván nem is azonos kor szülöttei – hiszen az egyik szembeötlően még egy filozófia előtti, heroikus korszak teremtménye, míg a másik már inkább egy

FORDÍTÁS BÁBELBEN

TATÁR GYÖRGY

Hiszünk az *Iliász* és az *Odüsszeia* egy nagy költőjében – de nem Homéroszban, mint ebben a költőben.

Friedrich Nietzsche:
Homer und die classische Philologie)

Mi is úgy fordítjuk a Tórát, mint az Egy könyvet. Számunkra is egyetlen szellem műve. Nem tudjuk, ki volt ő. Hogy Mózes lett volna, azt nem hihetjük.

(Franz Rosenzweig:
Die Einheit der Bibel)

teoretikus hajlamú, városiasabb kultúrára mutat –, tehát e két különböző hagyomány egybeolvasztásáért egy harmadik fél kell hogy felelős legyen. Az *M-* és az *Sz-irat* egybeszerkesztését egy színműben az irodalmi tradíció egy Shakespeare nevű, mitikusan homályos személynek tulajdonítja, aki e vizsgálat alapján inkább bizonyulna szerkesztőnek, mint szerzőnek. A második színben egyébként, miután a király, a királyné és az urak elvonultak, a trónteremben magára maradó, csüggedt Hamlet hosszas monológjában egyetlen pillanatra, egy fél mondat erejéig szintén felmerül az öngyilkosság gondolata. Ez nyilvánvalóan az előbb említett szerkesztő keze munkáját dicséri, aki, hogy hitelesebbé tegye a két Hamlet azonosságát, a későbbi keletkezésű *M-irattól* emelt át egy jól körülhatárolható félmondatot a másik irat mondatai közé.

A forráskritikai megközelítés kimondatlanul is előfeltételezi, hogy a kétféle Hamlet-alak – mivel egybeszerkesztésüknél mindkettő régebbi – közelebb áll valamiféle *eredetihez*,

mint a színmű véglegessé érlett hőse. Jóllehet Hamlet gyaníthatóan sohasem élt, de a rá vonatkozó legősibb legendák, amikor még nem estek át valakik tudatos szerkesztési munkáján, tükröznek egyfajta történelmi valóságot. Hőseik történeti nemlétezése ugyanis – e nemlétezés régiségénél fogva – mélyebben gyökerezik a valóságban, mint annak a szerkesztőnek az önkénye, aki – bár a szereplőket valóságosnak hiszi – önállóan meri alakítani a történetet. Történeti valóságnak hitt elbeszélést mer újabb történetté átalakítani. A legendák egykori naiv elbeszélői tehát még jóhiszeműek voltak, ám az írott hagyományt végső formába öntő redaktorok már határozott célok szolgálatába állítják anyagukat, nem szólva arról, hogy forrásaikat egyben el is rejtik előlünk.

2

A bibliai régészet és a bibliai szöveg tanulmányozása nehezen talál egymásra. Néha úgy tűnik, mintha tárgyaik egészen különböző területhez tartoznának. Viszonyuk sokban emlékeztet – mondjuk – az anatómia és a pszichoanalízis viszonyára: a felettes ént, a tudatlan emlékeket vagy bármilyen elfojtást eddig legalábbis nem sikerült semmiféle anatómiai entitásnak megfeleltetni. Mintha a valóság egészen különmemű kiterjedésére vonatkoznának. Ugyanakkor a régészet jelentős területeket hódított el a filológiától, s mára a visszaszoruló bibliai forráskritika legkedvesebb vadászterületévé az ún. „őstörténet” vált. A terminus teológiai eredete nyomban kiviláglik abból, hogy a rákövetkező korszak hivatalos elnevezése „az atyák története”, átfogóbban pedig egyszerűen csak: „az üdvtörténet”. Őstörténet és üdvtörténet határán egy kurta szövegebeekelést találunk, a forráskritika szerint a *jahvista* (J) utolsó epi-

zódját, a torony elbeszélését, amelyet az ismeretlen szerkesztő – jobb híján – két nemzetségtábla közé illesztett be. A megelőző nemzetséglista már egyszer ismertette a Noé leszármazottjaiból előálló népek sokaságát, ezért itt nyilván egy máshonnan merített hagyományanyag lett elhelyezve, hiszen a bábeli torony története újból csak előfeltételezi az emberiség egyszer már továtűnt kezdeti egységét és egynyelvűségét, valamint a népek hiányát. Van olyan felfogás is, amely szerint még ez a mindössze kilenc versből álló elbeszélés is két, eltérő tárgyú változat összefonása, jelesül egy városépítő és egy toronyépítő variánsa.

Egy magasabb értelemben vett egység soksággá bontása nem feltétlenül erőszakos hasítások útján megy végbe. Elegendő az egység pusztá fogalmának megváltozása, amely már önmagában is azzal járhat, hogy az addigi egész részei önállósulnak, idegenként fordulnak szembe egymással, és rangsoruk alapjává az egészbe való belépésük időrendjét teszik. Ebben az esetben az elbeszélés szellemi egysége az, ami az időben keletkezett, és értelemszerűen éppen a történetek egységgé válása lesz a legkésőbbi, a minden ősiséget nélkülöző epizód. Az egység egység volta veszíti el az alapját, és valami olyan erővé válik, amely utólagosan és kívülről érkező akarja egy karámba terelni a vonakodó részeket. Az egészet akaró akarat így maga is a részek egyikévé minősül át, ráadásul pontosan azzá a résszé, amelyik legutolsóként érkezett, hogy csatlakozzék a többihez. Saját anyagot már nem is hoz magával, csak az egység pusztá formáját: ő a legritkább levegőjű, a legüresebb tagja a szövegcsoporthoz. A részforrások mindegyike önmagában is mond valamit, az utolsónak megérkező, egyesítő szerkesztés azonban csak a többieknek osztogatja parancsait, önmagáról nem szól semmit. Nincs mit mondania, azon túl, hogy a többiek állítólagos egységéről álmodozik. A pusztá részeknek maguktól soha eszükbe nem ötlött volna egyetlen egésszé szövetkezni, hiszen a lezáró egész váratlan megjelenéséig arról sem tudhattak, hogy ők egyáltalán részek volnának. Helyi kiskirályságokként lettek kénytelenek egyesülni egy birodalomalapító jogara

alatt. A forráskritikára vártak, hogy az hozza el rég várt szabadságukat.

Közismert, hogy az *Odüsszeiában* Homérosz megjelenít egyfajta önarcképet a vak dalnok, Démodokosz képében. A Bibliában azonban hiába keresnénk hasonló önábrázolást. Nem tudjuk, kik és miért alkották egyé – azaz Bibliává – az egészet. Am az egység elvesztéséről, az átfogó egység fogalmának elfeledéséről van képünk a bibliai szövegben, és ez éppen a toronyépítők története.

Itt a jól ismert történetnek csak két jellemző és egyben elhanyagolt mozzanatát szeretném kiemelni. Az egyik, amikor a még egynyelvű és egybeszédű embersokaság felszólítja önmagát város és égig érő torony építésére, s mondatának második fele így hangzik: „csináljunk magunknak nevet, nehogy szétszóródjunk az egész föld színén!” (Károlinál: szerezzünk magunknak nevet.) A zsidó értelmező tradícióban elvétve előfordul ugyan, hogy figyeljenek a „nevet csinálni” (*naasze lanu sém, aszijat ha-sém*) kifejezés szokatlanságára, de összességében meg egyeznek mind a keresztény, mind a tudományos exegézissel abban, hogy itt hírnévről és dicsőségről van szó. Ezt kétségkívül erősen sugallja a csúcsával az égig érő torony nagyvállalkozásának képe, és bizonyára játszik is bizonyos szerepet a szöveg alakításában. Azonban szinte semmi nyomot nem hagyott történetünk értelmezési hagyományában az a tény, hogy az ítélkezésre alászálló, kíváncsi Örökkévaló, megtekintve az építkezési területet, ekképpen szólt: „íme egy nép, és egy a nyelve mindnek”. Feltűnően hangsúlyos az „egy nép” (*am ehad*) kifejezés, amely szótörténetileg majd idővel Izrael népéhez fog tapadni, míg a másik, ugyancsak népet jelentő szó (*a gojim*), a világ népeivé rögzül. Ez a nép, amely egységével – valójában egységes egyetleniségével – még Istent magát is meglepi, bizonyára nagy hírnévhez kívánna jutni, bár más népek híján igencsak kétséges, mely körökben regélhetnének utolérhetetlen tetteikről. Ugyanakkor fel kell figyelniük arra a tényre, hogy alighanem ők a Biblia egyetlen olyan népe, amelynek csakugyan nincsen neve. Se nemzetségalapító ősnak, se származási helynek a nevét nem hordják. Meg-

válaszolatlan kérdés, hogy ha netán sikerült volna nevet találniuk maguknak, ugyan ki szólította volna őket a nevükön. Még az őket később majd emlegető rabbinikus hagyomány sem ad nekik tulajdonnevet, és elhíresült városuk nevét sem használja fel erre a célra. Visszamenőleg nem is népként esik róluk említés. Ha szóba jönnek, úgy hívják őket: *dor ha-plagah*. Ezt jobb híján a „szétszóródás nemzedékének” szokás fordítani, de igen figyelemreméltó, hogy bár szövegünk két ízben is említi szétszórásukat, illetve félelmüket a szétszórattástól, a Biblia nem ezt a kifejezést használja. Szerintem legpontosabb fordítása valahogy így hangzana: „az utak elválásának nemzedéke”, vagy „a felkerekedés nemzedéke”.

Már a régieknek is feltűnt, hogy bár az egész történet a beszéd és a nyelv körül forog, mégis minden párbeszéd hiányzik belőle. Egyenként sem szólít senki a nevén senkit, azt sem tudjuk, van-e egyáltalán nevük. „Az ember fia” egyszer sem szólnak egymáshoz, csak többes szám első személyben biztatják magukat: „nosza, égessünk téglát!”, vagy „nosza, építsünk!”, vagy „hogya szét ne szóródjunk az egész földön”. Ugyanúgy nem szólnak az alászálló Örökkévalóhoz, ahogy ő sem szól hozzájuk. A jelek szerint nem is észlelik Isten jelenlétét, aki a *Genezis* elejéről ismert fejedelmi többesben szól önmagához, de a föld pillanatnyilag egyetlen népéhez nincs egy szava sem. Ibn Ezra arra hívja fel a figyelmet, hogy talán csak feleslegesnek tartja újból elismételni azt a változatlanul érvényben lévő parancsát, hogy „uralkodjanak az egész földön”. Az egész föld azonban épp az a hely, amitől ódzkodnak.

A városalakók nyelvének összevarása maga is különös kép. Összevarni, összekeverni csak különmű dolgokat lehet. Egynemű közeget bárhol keverhetünk, egynemű marad. A toronyépítők minden szava kórusban zeng, akkor is, ha magányos kuckójukba húzódnak vissza pihenni. Nem egymást értették, ha megszólaltak, hanem egy volt a nyelvük és egy a beszédük, vagyis mind ugyanazt mondták. Nem is világos, miért beszéltek egyáltalán. Az a nyelvörvény, amely rájuk tört, ezen a dialógus nélküli egységen

belül támadt: valószínűleg továbbra is mind ugyanazt mondták, de immár mindhiába. Egy nyelven szóltak mindnyájan továbbra is, de nem hallották többé ugyanannak az egynek. Világosan hallották, hogy a másik ugyanazt mondja, mint ők maguk, de szavaiban valami más hallottak, mint a sajátjaikban. Rási, a XI. század nagy kommentátora úgy érti ezt a nyelvzavart, hogy nem tudták folytatni az építkezést, mert mikor egyikük téglát kért, a másik agyagot nyújtott oda neki, ezért végül egymásnak is estek. Valóban, egyikük sem gondolhatott mást, mint hogy tegnapi tökéletes egymást értésük csupán naiv illúzió volt, ősi, dogmatikus hiedelem. Most derült ki végre, hogy ők ketten sosem tartozhattak azonos nyelv hagyományhoz. Ami az egyik archaikus nyelven agyagot jelent, az a másik hagyományában már réges-régen téglá. Eltérő hátterük folytán téglá az egyiknek, ami agyag a másiknak, csak eddig egyikük sem figyelt föl rá, hogy bár egynyelvű és egybeszédű néppé lettek – valaki által – összeszerkesztve, valójában eredetileg nem is ugyanazon a torony munkálkodtak. A torony terve az, ami egységével oly sokáig megtévesztette őket. Hirtelen mindenki kezdett ráébredni, hogy az emeletek, lőrések és járatok, pillérek és átjárók nem is egészen egyformák, hogy mások más hagyomány szerint építkeztek, mint ők, s hogy az egész város egysége nem több látszathoz. A város- és toronyépítés addig egységesnek hitt hagyományát elkezdték forrásaira bontani, ezeket összevetni egymással, s rövidesen már mindenki szem elől tévesztette a toronyt. Önálló tudománnyá lett a toronyprojekt forrásainak felderítése, különböző történeti rétegeinek feltárása és különválasztása. Világossá vált, hogy különböző tervrajzokat használtak különböző nyelveken, s hogy ezek már eddig is hol jól, hol rosszul illeszkedtek csak az állítólagos nagy toronytervhez.

Abban a sokat idézett isteni mondatban, amelyet többnyire úgy fordítanak: „zavarjuk ott össze nyelvüket, hogy meg ne értsék egymás beszédét”, a kulcsszó kétértelmű. A „ne értsék” eredetije héberül: *lo jismeu is szfat réehu*, azaz ne hallja egyik a másik nyelvét, még pontosabban: értőn ne

hallják, ne hallgassák meg, ne hallgassanak rá. A Buber–Rosenzweig-féle bibliafordítás úgy is adja vissza: „*dass sie nicht mehr vernehmen / ein Mann den Mund des Genossen*”. Egyikük megszólalásakor a másik tehát nem egy idegen nyelvet hall, hanem továbbra is a sajátját, csak éppen nem érti. Többé nem hallja ki, nem veszi ki belőle a sajátját, nem hallja a magáéval egynek. Talán hallja, hogy a másik ugyanazt mondja, mint ő maga, mégsem érti többé, nem is hallgatja végig. Esetleg elismétli, amit a másiktól hall, de akkor már sajátmagát sem érti. Az addig tökéletes egységet felváltotta a tökéletes különbözőség. Míg korábban azért hiányzott a párbeszédnek még a lehetősége is, mert annyira ugyanazt mondták, hogy néha azt sem tudták, melyikük szólalt meg, ezért inkább folyton többes számban beszéltek, most annyira meghasadt belülről a nyelvük, hogy akkor sem hallgattak oda egymásra, ha ugyanazt mondták. A bibliai elbeszélés nem említi, hogy akárcsak kísérlet történt volna gyorstalpaló nyelviskolák létesítésére. Hiszen nem olyasmi volt a helyzet, hogy egy közös bábeli nyelvcsalád szakadt volna szét egymástól gyorsuló tempóban távolodó nyelvrokonokra, hanem hogy a nyelvek egyike sem érzekelte többé a többi nyelvet nyelvnek.

3

Nem tudjuk, mennyire lehetett jövedelmező foglalkozás fordítónak lenni Babelben. Abban a rövid átmeneti időben, amikor még nem széledtek szét, nyilván nyomban megjelennek közöttük a hivatásos fordítók, ám tevékenységüket közönnyel elegy ellenszenv fogadta. Fordításaik csupán szaporíthaták a mindenki számára érthetetlen beszédek számát: már megint egy új nyelv, mondták, és legyintettek. Az egység elveszett fogalmának helyreállításához ugyanis mindenekelőtt nem tolmácsolniuk kellett volna a sokak közt, hanem rálelni arra az Egyre, amit fordítani kellene. Magát az egységet kellett volna fordítaniuk, ha van ilyen.

Ha Walter Benjaminsnak igaza van, akkor a fordítást nem a közönség igénye, és nem is a fordító igyekezete hozza létre, hanem a lefordítandó

eredeti mű váltja ki. Ami óhatatlanul azt is mondja, hogy a fordítót is – legalábbis az igazi fordítót is – a mű hívja létre. Ott áll a mű a nyelvek sokszínű körének közepén, és ujjával int a kiválasztott felé: *fordíts le!* A nyelveket a fordítások vonzzák közelebb egymáshoz. A nagy művek nagy fordításai pedig egy-egy építőkövet jelennek ahhoz a Walter Benjaminstól „tisztá nyelvnek” hívott metafizikai nyelvépítményhez, amely az emberiség történelmen túli Egy nyelve. Az a tulajdonképpen megmagyarázhatatlan tény, hogy az emberiség nem egy, hanem számtalan, egészen különböző nyelven beszél, eltörpül azon másik csoda mellett, hogy a nagy művek mégis lefordíthatók. A nyelvi műveknek ez a vele született belső képessége, vagyis a lefordíthatóság, Benjaminsnál csakúgy, mint Rosenzweignél, a nyelvben rejlő messiási ígéret. Világos, hogy itt nem a művek tartalmi üzenetének közvetítéséről van szó, hiszen ehhez nemcsak fordításra, de voltaképpen még művekre sem volna szükség. A nagy mű nagy fordítása a közölhetetlen lefordításában áll. Benjamins megfogalmazása szerint, amely már teológia és költészet határát súrolja, a fordító ilyenkor az idegen nyelvbe száműzött tiszta nyelvet váltja meg a maga nyelvének közegeiben. Rosenzweig megfogalmazása szerint pedig a saját nyelv ilyenkor nyilatkozza ki, hogy végső soron csak egy nyelv van.

Talán valami hasonló gondolat lappanghat a messiási kor egyik kabbalista metaforája mögött is. Ez a hasonlat arra hívja fel a figyelmet, hogy bár ma szemünk előtt a Tóra mint fekete vonalak alkotta betűk sokasága jelenik meg, a messiási kor beköszöntével egy csapásra olvasható lesz számunkra a papír ma még vonalaktól fedetlenül hagyott fehérsége is. A héber betűktől körülzárt üresség is része a Tóra egészének. Egyszer majd tehát olvasható lesz végre a teljesség maga, minden nyelven, és mégis egy könyvként.

A nyelvek között tehát a fordítás létesít valóságos viszonyt. A tolmácsolás csupán a különböző nyelvű személyek közlendőit hozza viszonyba egymással, a nyelveket magukat nem. A fordítás az, ami egy lépéssel

közelebb hozza a messiási kort. Csak a rossz fordító hiszi, hogy a fordítás egyfajta színészi munka: saját nyelven játszani el, amit a másik nyelven megalkottak. A színész és nézői személyiségébe azonban ezzel Hamlet éppúgy nem épül be, ahogy az ő személyiségük sem hagy nyomot Hamleten. Az igazi fordítás nyomán sem a célnyelv, sem az eredeti nem ugyanaz többé. A fordító beengedte, mintegy becsábította az idegen nyelvet a sajátjába. Megnyitotta előtte minden ajtót, engedte, hogy ott bármit a kezébe vegyen, forgasson és a maga képére alakítson, s az nem illan el többé a munka végeztével sem. A vendégnyelv jelenléte mindennaposá lesz a vendéglátó-nyelvből. A két nyelv megnyílt egymás felé, és ettől fogva „hallja” egymást.

4

Buber és Rosenzweig a húszas évek közepén rátalálni vélt arra, aminek a fordítása nem a sokat gyarapítaná még eggyel, hanem az egység elveszett fogalmát képviselné. Helyreállítani akartak, nem közvetíteni. Az újkori német nyelv és kultúra legkezdeténél Luther hatalmas alakja és bibliafordító tette áll. Ahogyan a német reformáció e kezdeményezőjének a héber nyelv felé fordulását is a humanizmus jelszava, az „ad fontes” (a forrásokhoz!) szabta meg az erfurti egyetemen, úgy fordul Buber és Rosenzweig a Biblia újrafordításához. Az európai kultúra küszöbönálló összeomlásának nyilvánvaló jelei közepette ajánlják fel segítségüket mindazoknak, akik a forrásiratokra szagatott bibliai szöveg hánykolódó roncsaiba kapaszkodnak. Vállalkozásuktól nem csupán azt remélik, hogy hasonló hatást tudnak tenni a német nyelv szellemére, mint egykor Luther, de azt is, hogy nélkülözhetetlen lépést tesznek vele ama Benjamin által említett „tisza nyelv” felé, az emberiség Egy nyelve felé.

Luther német Bibliája, talán éppen felmérhetetlen hatása következtében, a XX. század elejére nyelvileg túl otthonossá, túl megszokottá csiszolódott. Szavai és fordulatai még annak számára is szinte lehetetlenné tették, hogy első ízben szembesüljön a szöveggel, aki csakugyan életében először látta. Hiszen az egész német kultúra

olyan mélyen átitatódott Luther fordításának nyelvével, hogy a kinyilatkoztatás kivételes újdonsága éppoly láthatatlanná vált, mint az a festmény, amelyik évtizedek óta függ az ember dolgozószobájának falán.

A nagy vállalkozás a zsidó Biblia németre fordítását tűzte maga elé célként. Nem az Ószövetség lefordításának fogtak tehát neki, hiszen a keresztény Újszövetség elhagyása önmagában csupán egy csonka keresztény Bibliát eredményezett volna, s nem valami egészet. Nem vezetett volna másra, mint pusztán a korabeli német teológia elhatalmasodó markionizmusának ellenkezőjére. A cél a *biblia hebraica* egészének lefordítása volt, vagyis a zsidó Bibliának mint Egy egésznek a német nyelvbe ültetése. Az egésznek a fogalma itt azt az egy és oszthatatlan ihletet jelenti, amely a szövegek belső különbözőségeit egyetlen művé teszi, és amely ihletnek a fordító a szolgálatába szegődik. Talán úgy is meg lehetne fogalmazni fordítóit törekvésüket, hogy járjanak éppen a szöveg bármely pontján, mindig az egészet fordítják. Minden egyes szó, fordulat vagy kifejezés vonatkoztatási rendszere, kontextusa mindig a zsidó Bibliaként tekintett egész. Az a Talmudból ismert értelmezési elv, amely szerint „a Tórában nincs előbb, és nincs később”, itt fordítási elvként jelenik meg. Az egész Biblia egyetlen, mindent átfogó szövegösszefüggés, amit belülről megszámálhatatlan további összefüggés hálóz be, le egészen a kulcsszavak mássalhangzógyökéig.

Bibliatudományi szempontból Benno Jacob munkásságát tekintették irányadónak, kivált monumentális *Genesis*-kommentárját. Jacob álláspontja leginkább arra a Talmudban fennmaradt II. századi vitára emlékeztet, amelynek lezáró mondata azután a Talmud számos pontján visszhangzik. Az eredeti vita Rabbi Jismáél és Rabbi Akiba közt zajlott arról, hogy az olyan jellegű, igen gyakori igei szóismétlések, amilyen a „látva látta” vagy a „mondta, szólván” stb., hordoznak-e kifejtendő jelentésráadást az ige egyszeri használatához képest. Akiba szerint a Tóra nem szószátyár, tehát kell lennie jelentéskülönbségnek a két kifejezőmód között. Ha ezt nem

találjuk, akkor a képességeinkben van a hiba. Rabbi Jismáél eltúlzottnak tartotta ezt az álláspontot, s a következő, sokat idézett állítással zárta a vitát: „A Tóra az emberek nyelvén beszél” (*ki-l'son bnéj ádam*). Vagyis e fordulatoknak olyanszerű köznyelvi jelentőséget tulajdonít csak, amilyen például magyarul a „keresni éppen kerestem, de nem találtam”. Akiba álláspontja nyilván nem volt megváltoztatható, hiszen éppen ő róla meséli egy másik helyen a Talmud, hogy Isten kifejezetten eldicsekszik Mózesnek azzal, hogy lesz majd neki egy embere, aki még a tóratekerics szokásos betűdíszítéseiből is törvényértelmezéseket fog tudni csiholni. Benno Jacob is meg van győződve róla, hogy a bibliai műben forma és tartalom szétválhatatlan egységet alkot, tehát ha szövegromlás lehetséges is, véletlenszerűen létrejövő, majd hanyagul úgy hagyott kifejezés nem fordul elő. A Tóra tanulmányozásához hozzátartozik az is, hogy a legreménytelenebb esetekben is törekednünk kell a megfogalmazás szándékának felderítésére.

Fordítástételei elveiket Buber és Rosenzweig számos esszében és levélben fejtették ki, a legpontosabban Rosenzweig részletezte *Die Schrift und Luther* című munkájában. A Luther fordítási elveivel folytatott finom polémiája izgalmasan emlékeztet a fentebbi talmudi vitára. A reformátor bibliafordítására vonatkozó, legtöbbet olvasott és idézett írásában – *Sendbrief vom Dolmetschen* (1530) – egyszerűen azt a szándékát szögezi le, hogy világos németiséggel és közérthetően akarja visszaadni a szöveg értelmét. Hogy fordítói tudatának ennél jóval mélyebb rétegei is vannak, az a külön kötetben megjelentetett német zsolttároskönyvhöz írott előszavából derül ki. Az általa követett szabály eszerint abban áll, hogy „időnként makacsul megőrzi a szavakat, máskor csupán az értelmüket adja”. A szavak makacs megőrzésén, amint megfogalmazza, azt érti, hogy a német nyelven belül „teret enged a hébernek”, hogy szokja az olvasó. A felhozott és részleteiben taglalt példákban nyilvánvaló, hogy azokon a helyeken, ahol a szokatlan vagy különös bibliai nyelvhasználatban (pl. szóismétlésben) Luther számára váratlanul vala-

mi mély keresztény hitigazságra nyílik rálatás, ott nem a kézenfekvő tartalmi fordítást választja, hanem „teret enged a hébernek”, a kinyilatkoztatás nyelvének, és megkeresi azt a német szót, amellyel azt szó szerint képes lefordítani. Ezekon a helyeken számára Krisztus maga szólal meg, szólítja mindenkori olvasóját, márpedig az ő beszédére szó szerint kell ügyelni. Ezekon a pontokon a német a héberhez igazodik, s a nyelvi környezet igyekszik alkalmazkodni a vendég fura szokásaihoz. Minden egyéb helyen, és persze ezek teszik ki számára az Ószövetség elsöprő többségét, szabadon fordítja a szöveg értelmét, azaz tartalmát. Luther krisztológiai hite így a legapróbb részletekre is kiterjedően megszabta az elérhető abszolút hűség és a tartalmi fordítás közötti határt.

Amint az várható volt, e hit jól körülhatárolható felszkrázásai fényforrásaikat kívülről, az Újszövetség bevilágító erejétől nyerték. Azzal, hogy van, amit bevilágít, és van, amit nem, a szöveg benső egységét a külső fényforrás megszakítja. A héber Biblia Luther számára nem egész, hanem rész egy nálánál átfogóbb egészen belül. Ezen az egészen belüli részként is fordítja, aminek folytán a szöveg további kisebb részek tömegévé bomlik. Ennyiben Luther egy személyben egyesíti Akiba és Jismáél „módszerét”: ahol a szövegből számára Krisztus beszél, ott a kinyilatkoztatás nem „szószátyár”, hanem jelentésráadásal kell számolni. Mindenütt másutt „a Tóra az emberek nyelvén beszél”.

5

Buber és Rosenzweig kánonjának nincs külső fényforrása, és nem is szorul ilyesmire. „Nincsen pontja egy sem, mely rád ne nézne” (Rilke). A szöveg minden helye vagy megvilágítja önmagát, vagy a szöveg egy másik helyével vált fény sugarat. A Biblia saját nyelve iránti feltétlen bizalom itt nem válik el a szöveg redaktora iránti feltétlen bizalomtól. Ha a Biblia szó szerint azt akarja mondani, amit mond, akkor szó szerint kell fordítani mindenütt, mert minden szava a Biblia szava. Ha a redaktor elválasztható volna a szövegtől, akkor kifejezési formája is elválasztható volna az általa

kifejezett tartalomtól. Akkor a fordító nem fordítana, hanem közvetítené ezt a tartalmat. Kétes esetekben persze segítségül hívhatók az ókori Kelet rokon nyelvei, de az irányelv mindvégig a bibliai egész mint kontextus, valamint a szöveget a rákövetkező évezredekben egész testükkel és lelkükkel élők szövegértése. Különböző szavak akkor sem adhatók vissza egyetlen szóval, ha a célnyelvben nincsen rá több szó. Akkor hozzá kell nyúlni a német nyelvtörténethez, megadni benne azt a valamiért sosem realizált kezdeményt, amely a másik kifejezés létrejötte felé mutatott volna, és hozzásegíteni a megszületéshez. Ahol pedig a bibliai szöveg visszatérően ugyanazt a suta szót használja eltérő dolgokra is, ami szó szerinti fordításban netán csúf és esetlen lesz, ott is a szövegben kell bízni mindenekfelett, nem elfeledve, hogy a bibliai héberben a *bizalom*, a *hűség* és az *igazság* ugyanaz a szó.

A fordító páros egyik megkockáztatott, ám később visszavont megoldása a keresztény fordításokból jól ismert *Moloch* volt. Itt a problémát az jelentette, hogy e vérszomjas kánaánita bálvány neve (*melech* = király) egybeesett Izrael Istenének egyik megnevezésével. A megkülönböztetés érdekében a rabbinikus tradíció a *bóset* = gyalázat szó magánhangzóival vokalizálta, s a *Molech* alak ennek az eredménye (Buber ezt az eljárást hívja *Schandvokalisation*nak). Változatlan alakban való használata tovább erősítette volna a Moloch nevű bálvány önálló létezésébe vetett hitet. Hosszas tételődés után kettejük fordítása önálló szóalkotást hozott: a *Glaube–Aberglaube* analógiájára megalkották a *König–Aberkönig* ellentétet. Sajnos az olvasók eltökélt értetlensége miatt Buber a későbbi kiadásokban visszavonta ezt a megoldást.

Másik izgalmas megoldásuk a korai zsidó-keresztény vitákban oly kiemelt szerephez jutó észajási messiásprófécia kulcsszavára vonatkozott. Az Immánuél-szöveg esetében a keresztények számára döntő jelentősége van a Septuaginta *parthenos* = szűz kifejezésének, amire a Máté 1,20–23 hivatkozik, míg a zsidóktól használt héber szövegben ezen a helyen az *almah* = ifjú leány állt. A fordító páros meg-

tehetett volna, hogy egyszerűen követi a masszoréta változatot, ám akkor semmi sem utalt volna olvasóik számára arra, hogy értelmezésektől súlyosan terhelt passzusról van szó. Az új bibliafordításban ezen a helyen a *die Junge* szót találjuk, amely így, nőnemben egyáltalán nem használható, csak a hímnemű *der Junge* alakban. Egyszerre maradtak hűek a héber szöveghez, ugyanakkor a szokatlan kifejezés asszociatív távrolról mégis utal a *Jungfrau* (szűz) szóra.

A vallási kultusz Luthertől is használt keresztény kulcsszavai zömmel a latinból, végső soron a pogány latinításból erednek, és így sem etimológiailag, sem érzi képiségükben nem a Biblia saját szavai. Így lesz Luther áldozatot jelentő *Opfer* szava helyén az új fordításban *Darnahung* (követve a közelítést kifejező héber *korbánt*), az egészen eléggé áldozatot jelentő *Brandopfer* helyén *Darhöhung* (mert a héber *oláh* kivált a magasba emelkedést jelent), vagy a szintén latin eredetű oltár (*Altar*) helyén a *Schlachtstatt*, vagyis „levágóhely”, a bibliai *mizbéach* betű szerinti fordítása. E legutóbbi esetben nehéz ellenállni annak a hasonlatnak, miszerint – bár tudjuk, hogy a fordítás kezdetén alkotói nemigen készültek továbbra, mint a Luther-Biblia erőteljes revíziójára – később mégis úgy alakult, hogy a Biblia nyelvi visszafoglalása egyben végrehajtotta a Kánaánt ostromlóknek szóló isteni parancsot „oltáiraik földig rombolásáról”.

6

Talán több mint szimbolikus, hogy Rosenzweig 1929 végén bekövetkezett halála után a náciizmus elől 1938-ban Jeruzsálemba menekülő Martin Buber végül is egymaga folytatta és be is fejezte a fordítást. Nem hagyott fel az építkezéssel, bár potenciális értő olvasói részben elpusztultak, részben szétszóródtak „az egész földön”, részben teljesen megváltoztak. Walter Benjamin „tisztá nyelvének” és Franz Rosenzweig „Egy nyelvének” tornya tehát valahol áll még a világban, és csúcsa változatlanul „az égig ér”. Oda kellene eltalálni.

(Elhangzott az Ókortudományi Társaság 2013 áprilisi közgyűlésén)